ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО

ЩОДЕННИК

(1907-1917)

ЛЬВІВ 1931.
ВИДАВНИЧА КООПЕРАТИВА „ЧЕРВОНА КАЛИНА“

PRINTED in POLAND

6 лютого.

Переглядаючи I. том Драгоманова, що отсе тепер вийшов, я здумав, що добре було-б дати в „Раді“ серію фельєтонів про Драгоманова. Досі про його не можна було писати і громадянство зовсім не знає цього письменника, який після Шевченка більше зробив для свідомости національної, як хто инший. Пішов я до Сергія і висловив йому свій плян. Треба подати біоґрафію Драгоманова, бо широкому громадянству він зовсім невідомий, а потім дати низку статтей, приблизно на такі теми: Драгоманов і польське питання ітд. Одно слово, загадав Єфремову давати про Драгоманова хоч що-тижня по фельєтону. Він охоче згодився. На прощання я сказав, що певне він так захопиться Драгомановим, що у нього відпаде охота писати полемічну брошуру на Грушевського. Я й перше відмовляв його від писання такої брошури. Сам же він перший в № 1 „К. Вѣстей“ за 1908 рік назвав Грушевського „наівним і самодовольним“. Грушевський написав відповідь. Я довго відмовляв Грушевського, щоб не друкував цієї статті, бо це не відповідь по суті, а виказування мотивів, з яких Єфремов написав гостру критику на ЛНВістник, але жінка та брат Грушевського стояли на тому, щоб він друкував. Він послухав їх і в I кн. ЛНВ. за 1908 рік помістив цю статтю. Тепер Єфремов хоче написати у відповідь йому брошуру, бо в „Раді“ я не хочу цієї братоубийчої полеміки, а в російській ґазеті йому вже соромно друкувати статті, направлені проти українських діячів.

Одним словом, бог-зна що! Тепер я жду з нетерплячкою статтей про Драгоманова. Вони мені цікаві з багатьох причин, а найбільше через те, що нам раз-у-раз докоряють, що ґазета не пише на українські теми, а все на загальноросійські.

7 лютого.

Сьогодні стрівся в книгарні „К. Старини“ з О. І. Бородаєм. Розговорилися про „Раду“. Він дуже шкодував, що мало передплатників, каже, що треба щось рішуче робити, аби земляки піддержували. Я йому кажу, що приятелі не прикладають ніякої енерґії, щоб ширити або збірати гроші,

тестував, не мозолив поліції очей, не приїздив у Кононівку, то мене й не зачепили.

І так пішли ми до Шемета.

Там застали М. І. Міхновського. Не вспіли й поздоровкатись, як Міхновський почав розмову про те, що О. Пчілка в „Ріднім Краю“ висловлює істинний погляд на жидів, а „Рада“ курить їм фіміям.[12]) Потім почав обвинувачувати мене за те, що я помістив статтю Єфремова у відповідь на його лист у „Раду“ про жидівське питання. Потроху — потроху він входив у азарт і нарешті просто, аж до ніяковости, натискав на мене, кричучи на все горло:

— Ви, устами свого Буреніна[13]) (Єфремова) ославивши мене юдофобом, відбили від мене практику!

Я намагався все повернути в жарт і доводив, що нема й двох місяців, відколи було уміщено статтю Єфремова, але він так розярився, в очах його горів такий огонь, що мені аж моторошно стало.

— Ну що, думаю, як він піде слідом за своїми двома братами — вони вмерли божевільними! Ну що, як і третій брат саме отсе зараз збожеволіє! А він же здоровий як кат, та ще й дикий якийсь. Він — же прилюдно за теоретичними змаганнями затідив по пиці вельми порядній людині Б. А. Камінському. Отсе все пролітало у мене в голові, коли він визвірявся на мене і я сміючись, сказав:

— Господи! і на що ти сотворив мене видавцем української ґазети? Мене тільки що не бито за ґазету, але я щодня сподіваюся, що хтось увійде в редакцію і спитає: — Ви Чикаленко, видавець?

— Я.

— Ну, так от тобі! і лясь мене по пиці.

---

[12]) На одному з наших зїздів Міхновський гаряче переконував нас у тому, що нам треба йти проти жидів та російської демократії, разом з націоналістами на чолі з Столипіним і що тільки такою тактикою ми добємося пільг для українського слова від уряду, а ми доводили йому, шо московський націоналізм виключає український, шо Столипін пізніше й довів своїми циркулярами проти українського руху.

[13]) Буренін, співробітник „Нового Времени“, що брудно нападав на все поступове.

дочний для секретних справ, але чогож вони у мене шукали?

Сьогодні прийшла від секретаря цензурного комітету цидулка про те, що „Раду“ збіраються тягти до суду за карикатуру В. Різниченка в № 8.

Здається ж там нічого „преступного“ нема: „Почаівскія Извѣстія“ (монах), „Новое Время“ (свиня), „Кіевлянинъ“ (трехуголка) кричать: „Бей жидовъ!“ „Рідний Край“ (дитина) й собі пищить — „і я хоцу!“

А може це так тільки, хотять зірвати - хабаря помимо усталеної данини. Побачимо.

Є чутка, що начальника цензурного Комітету Сидорова переводять кудись, а на його місці буде відомий професор Т. Флоринський; мабуть тоді вже і відкупитись не можна буде, бо це свідомий заїлий українофоб.

А тимчасом і тепер відкуп мало що й помагає, бо тепер найбільше штрафує нас административно ґубернатор, помимо цензурного комітету.

Цензурний Комітет тільки до суду позиває, але суд не такий страшний, як адміністрація. На суді всетаки розбирають справу, можна якось виправдатися, виговоритись, а з адміністрацією діло просте: зробить постанову „взыскать“ з такої-то ґазети стільки-то рублів штрафу за таку-то статтю і околодочний здере. Ну, просто, як експропріятори: „Руки вверхъ“ і край! Ніякі виправдування, прохання не помагають, а скаржитись нікому!

18 січня.

Зустрівся вчора в книгарні „К. Старини“ з Пчілкою. Сердиться за карикатуру.

— Отже вас, каже, Господь-Бог покарав за мене! Так вам і треба!

— Так, кажу, прислав архангелів тай конфіскував той номер.

— Та ще, Бог дасть і оштрафують вас. Знатимете тоді як глузувати з свого-ж таки брата через отих паршивих жидів.

І певне не забуде, тим паче, що Перетц жидівського походження.

— — — — — — — — — —

Треба розказати ще про одну суперечку Пчілки з Перетцем, свідком якої я теж був.

Обмірковувалося в Науковім Тві, під головуванням проф. Грушевського питання, чи привітати Л. Толстого в день його 80-ліття, чи ні.

Пчілка довго й гаряче стояла на тому, що не треба, бо Толстой не вартий того.

Перетц, навпаки, відстоював думку, що треба привітати і чи умисне, щоб вколоти Пчілку, чи невмисне, вжив у розмові такої фрази: „Хотя мнѣ часто говорять, что я страдаю женскою „болтливостью".

Пчілка встає і, здержуючи своє роздратовання, звертається до Грушевського з такими словами:

— От наш пан професор ніколи собі не дозволив би в присутности дам сказати таку неделікатність, яку сказав, показуючи на Перетця, — кацапський професор...

Грушевський, переводячи це у жарт, підбіг до Перетца і почав його пошепки заспокоювати, а Стешенко на вухо докоряв Пчілці. Присутні не знали, що їм робити, але швидко Перетц вивів усіх з ніякового становища. Він почав розмову про те, що він тепер студіює українські приказки.

— И есть весьма мѣткія, напримѣр: „Це та баба, що їй чорт на махових вилах черевики подавав".

На це Пчілка кинула:

— Еге, є дуже влучні, наприклад: „Покірливе телятко дві матки ссе", натякаючи цим, що Перетц працює в Українськім Науковім Т-ві і в російськім Т-ві „Лѣтописца Нестора".

Грушевський, боячись, щоб не вийшло чого гіршого, поспішив закрити засідання.

3 лютого.

Цими днями був я в Одесі і бачився майже з усіма тамошніми українцями. По відносинах до „Ради" вони поділились на два табори. Одні, з Шелухиним на чолі, обурю-

Наші письменники і взагалі діячі національного відродження — переважно все, так звані, разночинці чи підпанки, а найбільше діти духовенства, Це й не диво, бо це одинока інтелігентна верства, що з юних літ близько стоїть до народу, знає його мову, його життя і т. ін.
Дворянство, хоч з юних літ і живе переважно в селі, але воно не переймається інтересами народу, воно з пупянку тягнеться до службової карієри. Заможніші, родовитіші елементи з пієтизмом поглядають до джерела всяких „милостей“,[19]) марять про камерюнкерство, камергерство, а дрібніші готуються до карієри повітової, ґуберніяльної.

Раболіпіє нашого дворянства доведене до такого гидкого приниження, далі якого вже не можна йти.

Не диво, що наше дворянство не дало майже ні одного українського патріота, бо на цьому полі вони не могли сподіватись на „великія и богатыя милости“.

Инколи показують на Тарновського, кажучи, що цей український маґнат багато зробив для українства, зібравши великий і цінний український музей в Чернигові, але робив він це не як патріот, а просто як аматор рідкостей. Він навіть і говорити не вмів по українськи і з таким же інтересом, а може й більшим, збірав би рідкості французькі, або німецькі, як би жив у тих землях, бо мови тих народів та історію їх він напевне знав безмірно краще, ніж свого народу.

Навіть матеріяльно наше дворянство не підтримувало українського культурного руху, його піддержували раз-у-раз так звані „буржуа“, що самі, або батьки їх вийшли з низів.

Так само не сподіваюся я, щоб рух наш підтримала наша польська шляхта.

Правда, очі польських дворян не звернені до джерела „милостей“, бо там їм нема ходу, але вони живуть ілюзіями, вони всетаки марять про Річ Посполиту від можа до можа, хоч і для цього наша польська шлахта реального нічого не робить і ні для яких ілюзій не поступиться своїми маєтками.

---

[19]) Царських

А може знов зявиться тайний циркуляр, як у 1876 році, яким заборонять українську літературу. Певне зостанеться тільки театр, але театр наш, можна сказати, і так вже втратив ту ролю, яку грав у ті часи, коли у нас не було преси та всяких інституцій. Через цензурні умови та через брак талановитих драматургів театр наш не грає тепер ніякої ролі в національному житті. Може по селах він ще має якесь значіння, а по великих містах — ніякого.

Напевне вдасться добитись, що опозиція підійме запитання в Думі з приводу знищення українських інституцій та преси, але напевне воно не пройде, а хоч би й пройшло, то уряд не зверне на його ніякої уваги, як і взагалі не звертає ніякої уваги на дорікання Думи.

7 грудня.

Сьогоднішні телеграми принесли звістку, що кадети підняли голос за дозвіл вживати в суді місцевої мови. Дд. Мілюков та Лучицький виступили оборонцями спеціяльно української мови, але праві підняли такий гам, навіть бійку, що довелося причинити засідання.

Напевне ця поправка не пройде. Такої долі треба сподіватись і для української мови в школі тим паче, що підкомісія вже признала українську мову за „нарѣчіе“ російської і відкинули її, хоч допустила вірменську, грузинську та татарську.

Хоч би вдалося провести в цій Думі закон про заснування катедр українознавства по університетах і то був би величезний успіх. Певне Державна Рада відкине і катедри українські, але, принаймні, булаб велика моральна побіда, був би прецедент для будучих Дум.

Тяжко проламати кригу, а тоді плисти вже легше!

14 грудня.

„Українська Хата“ оголосила в оповістці на 1910 рік, що по особливій згоді з Олесем всі його нові вірші друкуватимуться тільки в „Українській Хаті“.

Мало не всі промовці завважали, що у всіх народів є свої ґеніяльні поети, але память ні одного з них не святкують так, як ми Шевченка.

Воно й зрозуміло, бо культ Шевченка, це культ не особи, а культ ідей, що лежать в основі нашої національної свідомости і служать нам провідною зорею.

2 марта 1910 року.

Вчора на понеділковім журфіксі у мене зібралось несподівано так багато народу, що не було де й сісти.

Поприходили й люди з ріжних міст, що поприїздили до Київа підчас Шевченківських свят.

Редактор „Української Хати", а разом і наш коректор М. Шаповал приніс нову пєсу С. Черкасенка, але публика нудилась і виходила в другі кімнати і там, голосно розмовляючи, заважала читати. Взагалі, якби не спів, який орґанізували артисти з Садовським на чолі, то вечір був би нудний.

Всіх дивував своєю ріжнородною й страшенною талановитістю М. К. Садовський. Як чудово — велично він співає українських пісень, особливо історичних! Всі з захопленням висловлювались, що обовязково треба записати його спів на фоноґраф, щоб потомки могли собі уявити найтиповіше виконання українських пісень. Само собою бувало і є багато співців з далеко кращим голосом, але такого типового, характеристичного виконання українських пісень у нас ніхто ніколи не чув.

Добре колись співав М. Л. Кропивницький, добре співає Саксаганський, але жаден з них не співає так гарно української пісні, як Садовський.

На жаль, він чомусь не схотів заспівати в ґрамофон, коли якась велика московська фірма пропонувала йому років з десять тому; тепер він уже таки добре підупав на голосі, а все таки співає надзвичайно гарно.

Вчора він розходивсь і дуже влучно характеризував спів білорусів, великорусів, доводячи бідність поетичности їх пісень в порівнанні з українськими.

Иншими вечорами Садовський захоплює всіх страшенно

30 травня.

Подорож на могилу Шевченка таки склалася. Поїхало душ 120. Виїхали у 8 годин звечора і мало не всю ніч їхали з співами, а вранці, годині у 5-ій пристали до берега коло могили. Могила не зробила на мене того враження, якого я сподівався: вона не на найвищій горі, а на нижчій терасі, а через те хрест відбивається не на тлі неба, як я собі уявляв, а на фоні вищої тераси гір і через те його здалеку не видко.

На могилі ждало вже багато людей з сусідніх сіл та з Канева, а також панотець, викликаний телеґрамою.

Приїзжі з Київа прочани зібрались на могилі і, вислухавши коротеньку промову О. О. Русова, в якій він порівняв могилу Тараса з могилою Магомета, дуже урочисто відспівали „Як умру, то поховайте". Двоє вже літніх селян так були зворушені співом, що заплакали; я теж, дивлючись на них, мало не розплакався.

Потім священик відслужив панахиду, співав сільський хор і приїзжі з Київа, хор склався дуже гарний. В промові, сказаній по українськи, священик завважив, що могила Шевченка — місце святе, а через те не годиться на ній пиячити, як це часто роблять канівчани, та приїзжі з инших місць, мало свідомі люди.

Після панахиди знов проспівали „Як умру, то поховайте", порозписувалися в книзі, що лежить в хаті і порозходились ґрупами по горі.

В годину дня знов зібрались всі на пароході і рушили в Київ. Всю дорогу був спів так, що й заснути не можна було. В Київ приїхали в 12 годин ночі.

Взагалі подорож зробила на мене дуже гарне враження, але зморився я дуже, бо не міг спати дві ночі.

31 травня.

Сьогодні нас оштрафували на 200. руб. за незначну статтю С. Єфремова про знищення автономії Фінляндії. „Село" та копієшну російську ґазету „Огни" теж оштрафували за „тенденціозно подобраную хронику" про Фінляндію.

Просто біда! Та ще дали знати з цензурного комітету,

вити не міг в цивілізованій державі: вибої, ями, калабатини такі, що вода сягає в екіпажі до ніг. А коли довелося переїздити греблею через Рось, то я від страху не міг дивитись і закрив очі: гребля та, зроблена з хмизу, хворосту, крізь який протікає вода і вся гребля двигтить, наче плаває на воді. З незвички набрався я страху!

Яневський стрів нас дуже привітно і ми ввесь день, розмовляючи про всячину, ходили всі разом по великому й доброму його господарству.

Ввечері, коли я збірався лягати спати, прийшов Яневський до мене і запропонував мені тисячу рублів для „Ради", але я рішучо відмовився, кажучи:

— Це виглядало-б, наче я до вас за грішми пріхав, коли мені просто хотілося побачити вас і ваше господарство. Колись будете в Київі, то передасте гроші в контору „Ради", а тепер я нізащо не візьму.

Він засоромився, але це йому, видно, сподобалось і він почав просити мене не відїздити завтра, а погостювати довше. Він запропонував завтра поїхати до церкви в м. Охматів, де що неділі співає хор його зятя дра Демуцького; а може він зможе зібрати свій хор і до себе, то ми приємно проведемо там час. Я охоче згодився. Поснідавши, ми всі виїхали двома екіпажами, але в Охматів приїхали, коли вже люди з церкви вийшли і нам не пощастило послухати церковного співу.

Заїхали ми до матері Яневського, що живе окроме в своїй садибі з одним з своїх синів. Виявилось, що вона зовсім проста собі жінка, та й небіжчик чоловік її був зовсім неграмотний селянин, з так званих однодворців, що походять з шляхти і не були панськими кріпаками. Очевидно старий Яневський був незвичайних здібностей людина, бо, бувши неграмотним, купував на Херсонщині що року для ґрафів Браницьких на десятки тисяч рублів сотні волів до роботи та на брагу і кажуть памятав, скільки за кожного вола заплачено. За багато років торгу волами він придбав величезний маєток. Всі чотирі сини його покінчали університет, але характеристичне те, що родинною мовою у них зосталась українська. Старий сам раз-у-раз нею говорив і вимагав, щоб

роднїх українських пісень. Теж саме в Кононївці робив і дяк Станиславський, і стародавня українська пісня з цих сіл переймалася иншими селами і випірала московсько-салдатські пісні, занесені з війська.

8 червня.

Багато вчора радились про „Раду" з приїзжими людьми.[31]) Л. М. Жебуньов виступив з гарячою промовою, в якій розказав, що матеріяльний стан „Ради" дуже непевний, бо у видавців уже не стає снаги, а тимчасом смерть одинокої щоденної ґазети так тяжко обізветься на українському житті, що цього тепер і зважити не можна, тільки напевне можна сказати, що життя це тоді замре на довгі часи. Помимо того, що ґазета є прапор, який всім — і ворогам і приятелям — показує, що ми ще живемо, вона освідомлює українське громадянство, підбадьорює його і гуртує; що тепер, коли українські інституції зникають під тягарем Столипінського циркуляру, преса — одинокий прояв нашого життя, а через те громадянство повинно попіклуватись, щоб одинока ґазета наша не вмерла.

Всі цілком згоджувались, що без щоденної ґазети тепер вже нам не можна бути і почали кожний подавати свої поради.

М. Ф. Комар доводив, що треба поменшити розмір ґазети, викинути телеґрами, вістки закордонні та з російських ґазет, бо передплатники все це знають з російських ґазет. Окрім того, на його думку, треба ґазету зробити цікавішою і писати її зрозумілішою мовою.

Я, та С. О. Єфремов відповідали на це, що з відповідей анкетних видно, що більшість передплатників вимагають, щоб ґазета була більша розміром, щоб у ній писалося про все, що діється на світі, бо вони не мають змоги виписувати двох ґазет і тільки невелике число передплатників, які читають і російські ґазети, вимагають, щоб у „Раді" писалося тільки про українське національне життя.

[31]) На зїзді нелеґального Тмвариства Українських Поступовців (Т.У.П.

ний, інертний та й матеріяльні справи їхні такі, що вони не можуть нічого уділити на громадські потреби.

Казав В. М. Шемет, що М. І. Міхновський охотиться видавати щоденну ґазету, але боїться конкуренції „Ради“. Я на це відповів, що мабуть я припиню „Раду“, коли не добуду грошей, тоді з охотою передам Міхновському адреси та інвентар, хоч він і поганенький. Але Шемет завважив, що цього мало: як би й субсидію передали Міхновському, тоді до ґазети він сам нічого не докладав би; ґазета його була-б консервативного напрямку, то адміністрація не дивилась би на неї скоса, та й публика не боялась би її передплачувати.

Як би довелось, справді, Міхновському видавати ґазету, то він вів би її на кшталт Локтевого „Кіева“. Воював би з жидами, з поляками, з російськими поступовцями та „истиннорускими“, а кадив би фіміями Столипіну та октябристам; він не раз радив мені підтримувати политику Столипіна.

Може-б справді, така ґазета мала-б більше розповсюження, ніж проґресивна, але вона навіки скомпромітувала-б український рух, як у Росії, так і в Европі. Де-ж таки! — Українське громадянство не спомоглося утримати поступової, порядної ґазети, а консервативна, майже чорносотенна прийшлась йому як раз до смаку.

Як би поряд з поступовою існувала й консервативна, то це свідчило-б, що український рух значно поширився і обхопив усі верстви нашого громадянства. Тоді консервативна ґазета не компромітувалаб українського руху, а ще й, можна сказати, була-б корисною: вона привертала-б до українства обрусілі заможні елементи, які-б обстоювали українську школу, суд ітд.

Така ґазета оживила-б і проґресивну, раз-у-раз давала-б теми для полеміки з нею і т. п.

Є чутка, що буцім М. С. Грушевський висловився, що як би „Рада“ перестала існувати, то він узявся-б видавати щоденну ґазету.

По напрямку, очевидно, та ґазета не відріжнялась би від

діяльности, написану студентом Ф. Слюсаренком, і вважали, що тепер він примириться з „Радою“, але вийшло, що ми помилились.

Дивно, що такий, майже ґеніяльний чоловік, а слухає всяких підбрехачів і надає вагу дрібницям.

Жебуньов запевняє, що вся причина оцього непорозуміння виникла через те, що в контору „Ради“ перейшов Малич, що завідував книгарнею ЛНВістника. М. С. Грушевський прийняв це близько до серця і розсердився ще гірше на „Раду“ і на тих, що близько стоять до неї, а проти нас особисто Грушевський нічого не має.

Почасти воно Малич причиною, а почасти дав привід сам Жебуньов.

Коли вийшов № 50 „Села“, в якому Грушевський докоряє, що дехто з українців гостро ставиться до галицької мови і до правопису, навіть жбурляє прилюдно книжками, в яких ся пишеться окремо, то виявилось, що це Жебуньов згаряча кинув якоюсь книжкою в книгарні ЛНВістника і завважив, що вони тільки галичанять українців. Хтось очевидно це й розказав Грушевському.

Я вибачаю цю нетактовність Жебуньову, бо він хвора, нервова людина, але не можу вибачити тому, хто це переказав Грушевському, а ще більше не можу вибачити Грушевському, що він з таких дрібниць виводить, що між нами й ним є якась ворожнеча і ще гостріше ставиться до „Ради“, як перше.

Замість того, щоб заглажувати ту антипатію до галичан і всього галицького, що помічається у лівобережних українців, він ще більше її загострює.

А антипатія ця справді є і я боюся, як би вона не розвинулася ще більше.

В минулий понеділок, коли у мене зібралась майже вся редакція „Ради“, я прочитавши статтю Грушевського, надруковану в № 50 „Села“, висловив свій давній афоризм: „Щоб нам з галичанами не ділитися, треба нам відділити **ся**“ і запропонував з нового року писати в „Раді“ **ся** окроме: Господи, що знялось! — Всі рішучо гостро виступили проти, до-

війна за правопис ще і 1934 р.

водили, що це не має ніяких наукових підстав, що нехай галичани переймають наш правопис, а не ми їхній, бо нас 30 міліонів, а їх 3 і т. д.

Я доводив, що наукові підстави є, що у всіх народів, крім росіян, „**ся**“ пишеться окроме; що нам усі дорікають за те, що у нас нема одностайного правопису, що це умаляє значіння нашої літератури, преси, що ми повинні йти на обєднання, а не галичани: щоб змінити в Галичині правопис, треба великих заходів, а ми можемо порадитись між собою, купка людей, і завтра завести, який схочемо, правопис у „Раді“, „Світлі“, „Ріллі“, а „Село“ та ЛНВістник і так друкуються галицьким правописом. Остається один „Рідний Край“ по за нашим впливом.

Але публика так гаряче повстала, що дехто вже почав гарячитись і говорити мені образливі вирази.

Як би я певний був, що від заведення такого правопису не зменшиться передплата, то я таки напосівсяб, тим паче, що С. О. Єфремов та М. І. Павловський в принціпі нічого не мають проти відділення „**ся**“, але я певний, що між передплатниками найшлосяб багато таких, що обявилиб „Раді“ бойкот за „галичанський“ правопис.

У нас найшлосяб багато таких „хуситів“, „старовірів“, що з цього зробилиб розкол. Наприклад, коли Жебуньов довідався про мою пропозицію відділити „**ся**“, то висловив свою щиру подяку редакції за те, що вона однодушно запротестувала проти цієї „галичанщини“.

Українська нація — це нація анархістів-індивідуалістів: вона нездатна сама до орґанізації, до державности, не здатна навіть одного правопису завести. У нас досі практикується зо скілька правописів; у Галичині є три: фонетичний, етимолоґічний і зближений до російського. В Україні російській теж зо три:ярижний (романівка) заведений указом 1876 р., фонетичний („Радянський)“ вироблений у 1905 році, третій — яким друкується „Рідний Край“, та видання Добродійного Товариства, з деякими відмінами від „Радянського“ та ще дехто вживає, правда, тільки в листах і дуже вихваляє герцоговинський чи драгоманівку, з йотами.

рило-Методієвське братство високо підняло прапор федералізму.

Він (Обнінський) і товариші його великороси прикладають старання, щоб орґанізувати такі товариства серед великоросів та серед инших народів, що входять в склад Російської держави. З Києва він має їхати до поляків у Варшаву, потім до Вільна до литовців та білорусів, а потім у Ріґу та Дорпат до латишів та естів. Далі запропонував вибрати від нашого товариства делеґатів на майбутній установчий з'їзд автономістів-федералістів у Москві, на якому має бути вироблений статут орґанізації і обміркована справа з виданням місячного журналу товариства автономістів-федералістів.

Пізніше наша орґанізація (ТУП) вибрала делеґатами — М. С. Грушевського, І. Л. Шрага та П. І. Чижевського на той з'їзд, на якому її засновано орґанізацію автономістів-федералістів народів, що складають Російську державу, і постановлено видавати місячник на російській мові під назвою „Области и Народы". Журнал той під назвою „Національныя Проблемы" почав виходити вже аж підчас війни, в 1915 році і вийшло його 4 числа.

12 січня.

Вчора приїздив з Одеси В. Е. Жаботинський, відомий сіоністський публіцист. Приїхав він навмисне, щоб порозумітись з керманичами української преси.

На зібранні в українському клюбі в довгій і чудовій промові він доводив, що дезидерати жидів-сіоністів і взагалі жидів націоналістів цілком ідентичні з дезидератами українців і у них поки що однакові завдання і однакові вороги. Як у нас, так і в них питанням дня є національна школа; як у них на черзі боротьба з обрусителями та полонізаторами, так і в нас, а через те нам треба координувати нашу діяльність.

Тепер, коли поляки хотять обмежити жидів у правах при заведенні в Польщі самоврядування, треба нам спільно в нашій пресі доводити, що поляки скрізь, де вони мають силу, гнітять всі слабші нації; так було в старій Польщі, де вони

гнітили українців, білорусів, литовців, так і тепер у Галичині вони гнітять українців і тих жидів, що хотять бути жидами, а не поляками „мойсеєвого визнання“.

Жаботинський обіцяє, що сіоністська преса, яка ведеться жарґоном та старо-жидівською і російською мовою, буде проводити думку, що жидам треба звернути увагу на українців та на український рух і не бути обрусителями, бо український рух має будуччину і колись настане час, коли жиди пожаліють, що йшли разом з обрусителями.

15 січня.

Не помирив нас з паном професором Грушевським Лотоцький, приславши статтю Ф. Слюсаренка, то помирив Г. Хоткевич.

У львівськім „Ділі“, в № 10 Г. Хоткевич написав дуже гостру критику на ЛНВістник. Він говорить у тій статті, що, хоч ЛНВістник є власністю Видавничої Спілки, тобто орґан громадський, але Грушевський самовласно став господарем його і зробив з нього свій індивідуальний орґан. З того часу він розгубив давніх талановитих співробітників, а придбав тільки бездар і втеряв інтерес для громадянства. Колись, коли редакція складалась з кількох душ, неможлива булаб така стаття, яку Грушевський написав про Історію Аркаса і яка вкоротила життя Аркасові. Далі Хоткевич висловлює натяки, що стаття підписана в „Ділі“ Обсерватором, в якій вихваляється ЛНВістник, походить з джерел близьких до Грушевського.

Цікаво, що редакція додала до цієї статті примітку, що стаття Хоткевича давно прислана, але залежалася і що редакція охоче дасть місце для обговорювання з цього приводу. Видно редакція „Діла“ не хотіла її друкувати, поки Грушевський був у Львові, а надрукувала тоді, коли він виїхав у Київ.

Стаття Хоткевича зробила сензацію. Хоч усякий знає, що Хоткевич людина глибоко особиста, самолюбна, сварлива, але видно у Львові Грушевського дуже не люблять, коли „Діло“ зважилось надрукувати таку статтю. Я певний, що

26 січня.

Вийшла по російському в збірнику „Земля“ велика повість В. Винниченка — „Чесность с собою“.

В листі своєму до „Ради“ він пише, що йому докоряють за те, що він не написав її по українському. Але, каже він, вона була спочатку написана по українському та редакція ЛНВістника не схотіла друкувати її, бо передплатники і так докоряють редакції, що вона містить аморальні твори на сторінках свого журналу. Таким робом він мусів надрукувати її по російському і, додам від себе, дістав за неї 2.500 рублів, тоді як ЛНВістник заплатив би йому може четверту частину цієї платні.

М. С. Грушевський, як казав мені, справді, написав, з приводу цієї повісти Винниченкові — чи не можна вже перемінити тему, бо „прочія части тіла ображаються“.

Прочитав я цю повіст. Дієві особи її все знайомі люди: герой — сам автор, потім фіґурують: М. Порш, С. Петлюра, Піщанський, Юркевичі, батько й син, а жінок не знаю, — та й думаю, що це не живі люди, а видумані автором, бо про таких я й не читав і не чув, хоч прожив уже півсотні років.

Господи! До чого може дописатись людина!

Всі жінки в повісті тільки й думають, тільки й роблять, що віддаються любимим і нелюбимим і просто навіть незнайомим молодим і здоровим мужчинам у номерах; по грубому, але справедливому вислову В. П. Степаненка, всі жінки в повісті Винниченка рвуться „до бугая“.

28 січня.

Сталося те, чого я так боявся.

По університетах почалися розрухи, забастовки (страйки) і вчора я дістав телеґраму з Петербурґу, що арештували Левка (старшого сина).

Поїхав би зараз клопотатись, або хоч побачитись, бо тут собі й місця від нудьги не знайду, але треба скілька днів підождати, бо в Івася (меншого сина) вчора була Т. 40,1°. Як вияснитьcя хвороба Івася, то зараз поїду в Петербурґ, може що й пощастить зробити для Левка.

конторою, що редакційна братія незадоволена Павловським за те, що той, бажаючи більше заробити, заповнює часами майже всю ґазету своїми перекладами російських статтей, фельєтонів та відділом „З ґазет та журналів“, що веде сам. Я відповів йому, що статті В. Жаботинського[48]) я сам просив Павловського друкувати в „Раді“, хоч вони й довгі, бо вони мають для нас велике значіння: в тих статтях Жаботинський талановито обороняє проти Струве[49]) народню мову в школі. Инші перекладні річі, що за цей час Павловський надрукував у „Раді“, теж дуже цікаві, у всякім разі далеко цікавіші за ориґінальні писання наших доморослих публіцистів. Ця моя відповідь очевидно неприємно вразила редакційну братію, бо Шерстюк каже мені, що обовязково треба найти, замість М. І. Павловського, авторитетнішого редактора, бо редакційна братія ставиться до нього майже вороже і незадоволена, що я так уперто його обороняю.

Л. М. Жебуньов, з властивим йому запалом і здатністю прибільшувати все, писав мені в Петербурґ, що обовязково треба змінити редактора, бо Павловський розжене співробітників і погубить ґазету. Само собою, що на слова Жебуньова нічого булоб звертати увагу, але біда в тім, що він усім з запалом оповідає й пише, що Павловський такий нікчемний редактор, що от-от доведе ґазету до загибелі, і таким робом сам Жебуньов підриває становище ґазети, про яку щиро дбає.

Я заспокоюю його, кажучи, що Павловський вже 6-й рік редаґує ґазету і число співробітників не зменшується, а навпаки збільшується: тепер ми маємо вже 3.500 передплатників, а торік було всього 1800. Хоч Павловський не ідеальний редактор, хоч він має багато мінусів, як редактор, але має багато й плюсів, а головне те, що ліпшого редактора ми не знайдемо.

Я знаю, що він мало рухливий, мало має ініціятиви, але чоловік розсудливий, спокійний, надзвичайно роботящий,

---

[48]) Відомого сіоніста.
[49]) Відомий централіст-українофоб.

земляки. Савенко мало не щодня пише в „Кієвлянині“, що мазепинство розбивається, що воно вже набрало такої сили, що загрожує цілості Російської держави. Він-же, під псевдонімом Запорожець пише те саме в „Свет-і“ і в „Новом Времени“. Вигадав, що українці хотять заснувати незалежне, самостійне королівство під протекторатом Габсбурґів і таку нісенітницю сповіщає скрізь.

Клюб тутешніх націоналістів, після рефератів А. Стороженка та москвофіла галичанина Ю. Яворського, виніс таку резолюцію, яку післано премієр-міністрові:

> „Клюб русских націоналістів у Київі, присвятивши два загальні зібрання українсько-мазепинському рухові, постановив звернути увагу уряду і громадянству на такі безперечні обставини: 1) мазепинський рух, опираючись на неуязвиму для нас австрійську базу, поширюється по всій Україні і набірає грізних розмірів. 2) В той час, коли Австрія веде рішучу, без всякого жалю боротьбу з русскою партією в Галичині, у нас з мазепинською пропаґандою і викликаним нею рухом не ведеться ніякої боротьби. 3) Мазепинський рух є найгрізніший і найнебезпечніший від усіх течій, направлених проти единства і цілости Російської імперії, бо рух цей намагається зруйнувати ґрунт цілости і величчя Росії — єдність русского народу. (Рада 1911, № 268).

Господи, чого тільки не наговорили! Чи вони справді так думають, чи умисно брешуть? Хіба вони не знають, що українці, навіть у найфантастичнішій програмі своїй, далі автономії не пішли.

Правда, в Харкові зявилася була коло Міхновського купка „самостійників“, але їх свої-ж засміяли, а люди, що керують нашою пресою, нічого спільного з ними не мають.

А тимчасом отакі брехні, отакі цькування можуть накликати на нас біду. Савенко писав недавно в „Кієвлянин-і“, що вони з Юзефовичем подали Столипіну „по особому заказу“, написану записку про мазепинство, а оце знов клюб пошле Коковцеву. Чого доброго уряд і почне душити український рух.

нального клюбу, що є документи, які доводять, що мазепинський рух у Росії підтримується пруськими марками. В сепаратистичних змаганнях українцям допомагають гаряче австріяки, німці, поляки і жиди. Тоді як наші діячі ґр. В. Бобринський, проф. А. Стороженко і багато инших не можуть навіть поїхати в Галичину, де їх пильнують австрійські жандарми, п. Грушевський вільно живе і ще вільніше аґітує по цілій Росії для її розділу.

— Я закликаю вас, панове, гасити пожежу... поки не пізно, закінчив А. І. Савенко.

Підчас дискусії п. Толстой висловив жаль, що наше дипльоматичне відомство не робить жадних реальних заходів вплинути на Австрію для припинення аґітації в Галичині. І. А. Баженов вважає сучасний стан тільки етапом у довгій упертій боротьбі німецького Михеля з усеславянським Іваном. До розділу Великої й Малої Росії всеж таки не повинно дійти, згідно з його словами. Д. Вергун підкреслив, що за Академією велика провина: етноґрафічна карта Закарпатської Руси складена нею умисне фонетичним правописом.

Напослідок зібрання клюбовій раді подано заяву, в якій члени клюбу просять видрукувати доповідь А. І. Савенка і дискусію з приводу неї окремою брошурою і розповсюдити її серед членів законодатних установ і громадських діячів та довести зокрема про вислухані на зібранні факти до відома міністерства закордонних справ і внутрішніх, народньої освіти та св. Синоду.

Кіевлянинъ 17. XI. 1911, № 318.

Думи і настрої. XVIII.

Де головний ворог?

П. Крамарж сказав правду в розмові з співробітником „Нов. Врем." про значіння мазепинського руху. „Польське питання — це питання окраїнної політики для Росії, сказав він, — але так звані галицькі українці хотять вразити російський народ у саме серце і розколоти росіян надвоє".

Справді, це-ж основне питання в житті „рускаго" народу і „русскої" держави і разом — основ-

фельетони, а він уважає нижче своєї гідности „зубоскалити“, як він каже, і не надає своїм прекрасним фельетонам ніякого значіння, а добивається, щоб ми друкували його нудні публіцистичні статті, які він чомусь підписує жіночим псевдонимом „Марія Войцеховська“. Очевидно, крім туберкульози у нього є й психічна ненормальність. Бачить же він, що всі залюбки читають його фельетони, милуються ними, вихваляють їх, а на його публіцистику ніхто й уваги не звертає. А тимчасом він уперто вимагає друкувати свої статті і згожується написати фельетон тільки тоді, коли ми надрукуємо його маловартну публіцистичну статтю. Я намагаюся зблизитися з ним, закликаю його до себе на понеділки. Часом він прийде, сяде собі в куточку і дивиться на всіх зпідлоба, як той вовк, і непомітно втече. Рідко-рідко, коли принесе фельетон, хоч я йому за них і платню визначив більшу, ніж иншим співробітникам і в грошах він, видно, має недостачу.

А шкода, бо з нього міг би виробитись не-ябиякий фельєтонист-гуморист, як би він зрозумів, у чому полягають його здібності, та в цім напрямку і працював би над собою.

1912 РІК.

2 січня.

Чорносотенна преса мало не щодня лементує про „мазепинців“, що вони надумали відірвати Україну і заснувати своє королівство, чи князівство під протекторатом Габсбурґів. „Новое Время“, „Кіевлянин“, „Московскія Вѣдомости“, „Свет“ ведуть перед, а за ними і всяка провінціяльна дрібнота підтягає.

Уряд, добре освідомлений про український рух, поки що не зважає на це цькування. Уряд певний, що рух наш не політичний, а культурний. В найгарячіші часи визвольних років українці вимагали тільки широкого самоурядування, себто автономії, а про самостійну державу у нас ніколи й думки не було.

Чорносотенні малороси, як Савенко, почали тепер називати себе „богданівцями“ в память Богдана Хмельницького,

лось, що родичі ці читають тільки „Кіевлянина“ та „Новое Время“, відтіля черпають всю премудрість і очима цих поважних ґазет дивляться на все.

В. М. Леонтович, проф. Грушевський та я розмовляли по українському і очевидячки це навернуло розмову на „мазепинство“. Чорні родичі В. М. Леонтовича, за Савенком та Шульгиним, почали говорити, що вони дуже люблять мову, пісню українську, але не розуміють, на що це ми, „українофіли“ хочемо цю мову запровадити до шкіл, що це загрожує цілості держави, яка уявляється їм монолітом. Їх лякає, що „мазепинство“ росте і так тепер поширилось, що стало помітне в Київі скрізь: на вулиці, в трамваях, і т. д.

Ми доводили, що очевидячки, це не штучно вигаданий рух, а орґанічна потреба, бо інакше рух цей не ширився б так. Не вважаючи на те, що незабаром буде 200 років, як цар Петро заборонив уперше друкування українських книжок; що протягом цих двох століть не раз забороняли українську літературу, а проте вона розвивається й шириться.

Один з братів В. М. Леонтовича висловився, що він добре знає, що обвинувачення в державній зраді і відбіранні „пруських марок“ розповсюжуються безпідставно, що це вигадка, але він гадає, що наш рух підтримують жиди, коли не матеріяльно, то як аґенти „українофільства“. Ми доводили йому, що в дійсності виходить якраз навпаки: жиди суть у нас найбільшими й найщирішими аґентами обрусіння і нам вони далеко страшніші, ніж кієвлянинці та нововременці. Бо чорносотенці вигадують на нас такі брехні, яким навіть і уряд не вірить; накликають на нас всілякі скорпіони, але їх аґітація зовсім не впливає на широкі кола громадянства і мало чим нам шкодить. А „Рєчь“, „Кіевская Мысль“, „Одесскія Новости“ та инші жидівські ґазети, що несуть світло й свободу, які мають величезну кількість читачів, володіють російським громадянством, впливають на нього, а тимчасом до нас вони ставляться вороже. Поки що вони не виступають одверто проти українського руху, але вони його умисне замовчують, ніколи й слова не надрукують про нього, ніколи не виступлять в оборону його — так, наче цього руху зовсім нема.

Не страшні нам Меньшікови та Савенки, нам страшні Гесени (редактор „Речи"), Куґелі (завідуючий редакцією „Кіевской Мысли"). Нам страшні люди з проґресивною репутацією, які ще терплять українство для домашнього обиходу і ніколи не пустять його в школу, боячися, що може виробитись окрема українська культура. Вони, натурально, не вірять брехням про державну зраду, про розкол держави, але вони добре розуміють, що коли розівється українство, то вони втеряють найбільший ринок для своеї літературної продукції; вони не можуть помиритися з думкою, що москвич, туляк, який схоче переїхати на Україну — чи за суддю, чи професором, повинен буде попереду навчитися нашої мови і т. д.

Централізм проґресивних елементів може зробити з Росією те, що зробив революційний Париж з Францією, забивши рух провансальський та кельтський (бретонський).

16 січня.

Радилися ми вчора (на зібранні Старої Громади), що робити з хатою на Тарасовій могилі, бо вона вже вимагає ремонту. Одні напосідались, щоб поставити гарну камяну хату в українському стилі, а я доводив, що й стара хата після невеликого ремонту ще простоїть багато років, а краще гроші затратити на те, щоб купити садибу Івана Ядловського, сторожа могили, яка відділяє могилу від Дніпра. Хто знає, як воно буде в будучому. Може Іван Ядловський комусь продасть, або його діти не схотять дурно пускати публику на могилу через свою садибу, тоді доведеться обходити дуже далеко кругом. Я доводив, що треба купити цю садибу і зробити сходи на гору по тій стежці, що тепер іде через Іванову садибу.

Нарешті всі згодились і просили В. П. Науменка, юридичного властителя могили, поєднатися з Іваном і заплатити йому хоч і тисячу рублів та швидче зробити купчу (контракт), а хату на могилі перекрити і дещо підправити в ній знадвору, в середині-ж вона ще добра. Йорішено й сходи на самій могилі зробити з ґраніту, бо деревяні недовго держуться і вимагають раз-у-раз ремонту.

Кость Миколаєвич охоче згодився написати листа до свого доброго знайомого, хорольського дідича, ґрафа І. І. Капніста, члена Державної Думи. В листі тому він написав, що особисто давно знає Левка, що хлопець захоплюється археольоґією і обвинувачення його в революційности є помилка. Далі пише: „Я, як переконаний сторонник істнуючого уряду, щоб не збільшувати число його противників, прохаю вас, поклопотатись, аби ця помилка була направлена".

Приїхавши в Петербурґ 18 січня, я зараз здобув адреси Шкляревича та Капніста і поспитав по телефону, коли їх можна бачити.

По всіх канцеляріях в Петербурзі, раніше першої години дня у жадного бюрократа нема прийому; „вибранці-ж народні" очевидно, щоб показати, що вони дуже заклопотані і багато працюють, призначили мені прийом від 10—11 години ранку.

Граф Капніст, дуже багатий полтавський землевласник, займає велику кватирю, обставлену старовинними меблями, які я мав час розглянути, бо таки довгенько довелося мені його ждати в гостинній. Хоч я приїхав до нього в $10^1/_2$ годин, але він, очевидно, ще спав, бо не скоро вийшов до мене і, як помітно було, саме тільки зробив свій туалет.

Він попрохав у мене вибачення (звичайно по московському), що ще не читав листа К. М. Леонтовича, якого я передав йому через льокая з своєю карточкою, і взявся читати.

Прочитавши листа, він дуже уважно почав мене розпитувати, в чім обвинувачують Левка; коли я йому розказав, додавши, що це все результат непорозуміння, то він висловив своє здивування і недовіря. Він ніяк не міг припустити, щоб систематично чеплялись до хлопця, без усякої з його боку провини. На це я йому відповів прикладно:

— Ви К. М. Леонтовича знаєте добре, чи можна підозрівати його в чомусь проти уряду?

— Ну, розуміється, ні...

— А чи відомо вам, що підчас приїзду „государя" в Київ, у Костя Миколаєвича зроблено трус з наказом арештувати його, не зважаючи ні на які наслідки трусу?

мову, я в цьому переконаний, бо що року екзаменую учнів у кількох школах. Власне кажучи, я теж люблю „малороссійскій языкъ“, пісню, батько мій навіть дуже любив розмовляти цією мовою, але я бачу, що сам народ намагається навчитися російської мови і забути свою. Очевидно це історичний процес, якому треба допомагати, а не гальмувати і т. д. і т. д.

Наговорившися на цю тему, ґраф вернувся до справи, пообіцяв мені порадитися з Капустіним та Анрепом, які ближче стоять до міністерства освіти, а тоді сповістити мене.

Я так засидівся у Капніста, що візиту до Шкляревича залишив до другого дня.

Вечорі я проводив у земляків: П. Я. Стебницького, О. Г. Лотоцького, Ф. К. Вовка, М. А. Славинського, але про це я розповім пізніше, як докінчу про мої клопоти в Левковій справі.

П. Д. Шкляревич, старий, небагатий полтавський пан, що раз-у-раз жив тільки з платні на виборній службі, випадково попав у Державну Раду, коли відмовився Іван Мик. Леонтович.

Кватирує він у мебльованих кімнатах середньої руки, займає дві кімнатки, як звичайний старий кавалер.

Прочитавши листа В. М. Леонтовича, в якому було сказано, що я земляк, автор відомих брошур по сільському господарству, писаних українською мовою, Шкляревич похвалився мені, що він „единственный в Россіи внук виборного малороссійскаго сотника“, якого Катерина II переіменувала в маршалки, і почав виявляти свою обзнайомленість з українським рухом, але все невпопад: він знає „Раду“, яку перше Дмитріїв видавав у Полтаві, сплутавши „Раду“ з „Рідним Краєм“; обурюється циркуляром Столипіна, яким зачислено „і нас полтавцев“ у інородці; дивується, що уряд і Дума відривають Холмщину, частину Польщі, і тим підбивають на ворожнечу польський народ, але був видимо здивований, коли я сказав, що спочуваю відділенню Холмщини, бо народ там український, а не польський, а тільки пани там поляки, як і в Південно-Західному краї.

Я навертав розмову на Левкову справу, але Шкляревич

й писати по українській пресі, по книжках і так побожно ставляться до них, що ніде ви не найдете двох крапок над і поставлених не на місці.

Очевидно, коли такі селяни пройдуть в Думу, то й одному інтелігентові не важко буде зорганізовати їх в українську фракцію, аби тільки пощастило пройти в Думу чоловікові, здатному гуртувати людей, бути лідером і речником фракції.

Хоч фракція, певне, нічого не добється, але вона потрібна як ознака, як прапор, що українська нація істнує, що вона чогось добувається, щоб російські націоналісти не мали права казати: „Вони не просять української мови в школах!"

16 лютого.

По Київу кадети виставляють кандидатами в Думу по першій курії присяжного адвоката і гласного Городської Думи Григоровича Барського, а по другій курії — І. М. Полторацького, директора Взаємного Страхового (асекураційного) товариства. І. В. Лучицький теж, кажуть, хоче виставляти свою кандидатуру, але ніхто вже його не хоче, бо він виявив себе таким нездатним, що всі незадоволені ним: кадети ображені тим, що він ні разу не зробив звіту про свою діяльність в Думі; жиди незадоволені ним, бо не виступав в їх обороні, а про українців і говорити нічого: не раз його в українській пресі і лаяно і висміювано.

Тепер українці знов вирішили підтримувати кадетських кандидатів. Я рішучо протестував проти Григоровича-Барського, бо він, хоч родом і „Малорос", але ворожо ставиться до українських домагань. Я сам чув, як він раз доводив, що школа українська непотрібна, бо селяни чудово розуміють російську мову, що він у цьому пересвідчився, бувши судовим слідчим.

Тепер, кажуть, він змінив свій погляд на українство і вже навіть у Городській Думі обстоював український театр, але я певний, що в Державній Думі він буде для нас зовсім некорисний.

Я напосідався, щоб виставити кандидатуру В. М. Леонтовича, але инші побоялись, що це розбє голоси і Леонтович

шися в Полтаві, заінтересувався українським рухом і тепер учиться української мови, але йому тяжко йде і він сумнівається, чи опанує так, щоб змогти писати, бо, вирісши в Житомирі, польсько-жидівському місті, змалку майже не чув її, та й все життя своє прожив поза Україною.

— І знаєте, каже, — що навернуло мене до українства? — Ваша „Рада“, хоч і не безпосередньо.

— Цікаво, як саме? — питаю.

— Скілька років служила у нас в Петербурзі дівчина з Яресьок (Миргородського повіту, де Короленко має власну вілю над Пслом) і ми так з нею зжилися, що вона стала нам як рідна, наче член нашої родини. Після того як ми оселилися в Полтаві, вона вийшла заміж за ґімназіяльного сторожа (педеля), що має власну хату на передмісті Полтави. Коли в неї народилася дитина, вона запросила мою жінку в куми. На хрестинах ми застали у них багато гостей — рідню, та зо скілька товаришів її чоловіка. Як і завжди Маруся та її чоловік говорили з нами „по русски“ (по московському), хоч і не зовсім чисто, а тепер я помітив, що між собою вони всі говорять українською мовою і при тім вживають багато не місцевих слів, а „галицьких“.

Я й кажу Іванові:

— „Ви-ж добре знаєте „русскій язикъ“ (московську мову), нащо-ж ви говорите між собою по українському?

А він відповідає мені на це моїми-ж словами:

— „А ви, певне, добре знаєте французьку мову, нащож ви говорите між собою „по русски“?

— „Бо це моя рідна мова, кажу, — я змалку нею говорю і люблю її“.

Він мені знов відповідає моїми-ж словами:

— „Оттак і ми. Українська мова — наша рідна мова, ми нею змалку говоримо і любимо її“.

— „Але-ж ви говорите, наскільки я зрозумів, не місцевою українською мовою, а „галицькою“...

— „Не галицькою, а нашою літературною, якою пишуть у нашій ґазеті „Рада“, яку ми в складчину передплачуємо“.

— „Але-ж ви добре розумієте „русскія“ ґазети?“

— „Я вам скажу більше. По правді кажучи, я „русску“ (московську) ґазету краще розумію, як „Раду“, бо в ній багато слів таких, яких тепер у нас у Полтаві не вживають, бо або позабували, або й не знали ніколи. Часто моя старенька мати пояснює мені деякі слова, а деякі я мушу розшукувати в словнику, а проте я охітніше читаю „Раду“, бо це наша рідна ґазета“.

— От тепер, каже мені Короленко, — я зрозумів, що український національний рух, це не штучне явище, не фантазія купки української інтеліґенції, а глибоко народній орґанічний рух, який певне має будучність. От чому я й почав студіювати укрїнську мову, бо я на Україні мабуть назавжди оселився.

Але, на жаль, наші, занадто „щирі“ українці відбили у Короленка охоту до українства.

Недавно, на сектантському судовому процесі в Сумах (Харківської ґуб.), де адвокат М. І. Міхновський виступав, як оборонець, був і В. Короленко, як редактор „Русскаго Богатства“, що дуже інтересується народнім життям.

В кулюарах суду якийсь адвокат, не розпитавшися попереду, звів Міхновського з Короленком, бажаючи їх познайомити. Короленко охоче простягнув руку, а Міхновський, заклавши свої руки за спину, відповів своїм звичаєм з театральним патосом:

— Я зрадникам мого народу руки не подаю!

Можна собі уявити, як Короленко був вражений і ображений. Деж таки! Йому не схотіли потиснути тої руки, яку російське громадянство залюбки готове цілувати.

Мені розказували, що Короленко, після того інциденту, скаржився своїм близьким:

— Який же я зрадник, коли я ніколи українцем не був? Мати моя полька, батько російський урядовець—русифікатор у спольщенім місті Житомирі; ввесь свій вік я прожив у Великоросії та на засланні в Сибіру і батьківщиною своєю завжди вважав „русскую літературу“.

Якщо „Утро Росії" не схоче надрукувати мого листа, то доведеться післати його в „Украинскую Жизнь".[75])

17 травня.

Випадково зустрівся я з Ів. Сем. Нечуєм-Левицьким. Він наче вже не старіється далі: засох і держиться в одній мірі.

На моє запитання про здоровля, відповідає:

— Та яке моє здоровля?! От, пролежав мало не два тижні, думав, що вже й помру. Стрівся я оттак, як отсе з Вами, з отим харцизякою, отим гайдамакою американським, отим Бородаїщем... Ну, як доброму, похвалився йому, що отсе скінчив для VIII тому статтю про мову. Я, знаєте, все літо торік їздив по Київщині, по родичах своїх, та й назбірав силу матеріялу. Ото-ж у статті своїй я, на основі того матеріялу, довожу, що Грушевський, хоч він і великий учений, а псує нашу мову, бо скрізь, скрізь позаводив свою галичанщину, оте **ся** окроме, отой мак — точки оті над **і** та силу всяких польських слів, а за Грушевським вже й Єфремов у „Вікові" та в „Раді" й собі перейшов на оту галичанщину. Розказую оттак тому Бородаю, хвалюся... а він, як визвіриться на мене, як крикне: „То й ви, каже, — як оті чорносотенці, нападаєте на нашого велетня, на нашу окрасу, та це-ж падлюцтво, та це..." Я як глянув на нього, а очі в нього такі страшні, як у божевільного, палицею вимахує. Ну, що, думаю, як він і мене, як отого москвофіла у Львові, почне лупцювати... Серце в мені затіпалось, в очах пожовкло і щоб не впасти, сперся я на паркан. Та з того дня прохворів мало не два тижні. Коли побачитеся з Бородаєм, то попрохайте його — нехай він мене не займає, поки я не видам VIII тому, а тоді вже хоч і помірать".

28 травня.

Вчора їздили гуртом на могилу Т. Г. Шевченка, всього поїхало душ 400 на пароплаві напятім Українським Клюбом.

[75]) Через якийсь час у газеті „Утро Россіи" було надруковане спростування Кашкарова.

добути собі національної волі. І тільки з 60-х років, коли й туди дійшов могутній голос Шевченка, починається відродження Галичини, яке підтримали в 70-х років українці, заснувавши у Львові друкарню Товариства ім. Шевченка; а потім вже М. Драгоманов направив галицький рух на правдиву путь.

І тепер у боротьбі за український університет велику моральну підмогу мають галичани з російської України в отих голосних заявах співчуття, що друкуються в „Раді". Міністерство австрійське вважає на ці голоси з України, бо й з Галичиною воно рахується постільки, поскільки вона є часткою великої України. Якби не було України російської, то уряд австрійський зовсім не рахувався б з домаганнями галичан, не зважав би на тих три міліони українців, що живуть в Австрії.

В розмові зо мною Олесницький обіцяв подбати, щоб громадські інституції галицькі передплачували „Раду". Він сподівається, що з половини року, тобто з 1-го липня, передплатять принаймні 500 кооператив, бо для їх бюджету зовсім мало важить яких 6 рублів на рік.

Побачимо — чи вийде що з цієї обіцянки, бо Олесницький захворів тут і поїхав зовсім хворий. Др. Е. Лукасевич каже, щ в нього таке гіпертрофоване серце, що щодня можна сподіватися смерти. Якщо він хворітиме, то йому буде не до „Ради", хоч, як він казав, галичани надають величезного значіння українській пресі, бо вона свідчить, що на Україні є життя, є національний рух, а на це звертає велику вагу австрійський уряд. Поляки-ж раз-у-раз намагаються довести урядові, що з Україною нічого рахуватися, бо вона вже зовсім обмосковлена і ніякої свідомости в українців нема.

А тимчасом сам Олесницький з товаришами наочно упевнились, що в народі нашім є національна свідомість, тільки здалеку її не видно.

Приїхавши до Київа, поїхали вони трамваєм до Печерської Лаври і, коли під кінець дороги зостались у ваґоні самі, то почали голосно ділитися враженнями і висловлювати свій сум, що Київ зовсім московське місто.

Раптом кондуктор ваґону, що пильно прислухався до

З цього видно, що у всіх шарах української людности вже є національно свідомі українські одиниці. І всі вони безпосередньо чи посередньо витворилися нашою пресою, літературою.

А раз мені трапилося почути, як один „малорос“ хвалився українською пресою, зовсім не знаючи її.

Їхав я якось в Перешори і, прокинувшися вранці, почув у суміжному купе розмову двох студентів — один з них був Московського Університету, другий Київського. Я прокинувся саме тоді, коли київський студент доводив, що українська („малорусская“, як він казав) культура зовсім не нижча за „русскую“ і якби уряд не ставив їй перепон, то вона давно порівнялась би з нею або й перевищила її. Розмову свою він пересипав виразами: „У вас в Россіи“, „У нас в Малороссіи“. Видко він був зачеплений московським студентом і, намагаючись оборонити українську культуру, казав, що „у нас“ є щоденні ґазети і тижневі та місячні журнали. Коли московський студент висів з ваґону десь на Жмеринці, я розговорився з київським студентом. Виявилось, що він зовсім не вміє говорити по українському і що найдивніше: крім „Ради“ не міг назвати жадного журналу, яким так вихвалявся перед московським студентом. Очевидно, що він просто був ображений за „малорусскую“ культуру і в оборону її приводив фантастичні докази.

Другого разу стрів я у ваґоні на Кавказі одну пані з виразною українською стихією, яка й не чула про українську пресу.

Я звернув увагу, що якась пані і її син ґімназист, років десяти, розмовляли між собою чистою українською мовою й одночасно до кондуктора зверталися чистою московською, навіть з великоруським акцентом. Я заінтересувався ними, бо видко було, що вони не з України і що виразно розрізняють ці дві мови. Не витерпівши я заговорив з нею. Виявилось, що вона великоземельна пані, має поверх тисячі десятин землі коло Камишина на Волзі (між Царициним та Саратовом).

— Ну, а батьки ваші, питаю, — відкіля родом?

будь Вас, не знаю, чи насмілився б я ще раз говорити з таким sui generis „патреотом“ моралі.

Я вже не жалію́сь, Євгене Харламповичу, я вже настільки досвідчений, що знаю всю марність жалів. Треба бути дужим, треба вміти міцно стояти на ногах, якіб вітри не дули. Тоді буде й твоя перемога, і жалі зникнуть.

Повторяю, тільки тоді мене бере жаль за образи й травлю, коли я себе чую зтомленим, без сил, хворим. Тоді мене бере негарне, неблагородне бажання помститись — „ось же я вам одплачу“. Але це бажання все рідче й рідче буває, хоч я і зтомлений. Це через те, що це почуття зустрічає розум, який з ним не погожується. Навіть тоді, коли від якого небудь „свого“ бачу явне бажання просто образити мене, напакостить мені, прикрившись плащом „критики“ — навіть тоді я розумію, що **теперішні** „свої“, теперішні проводирі українського народу — ще не народ, що моє діло — бути **чесним і щирим**, не вважаючи ні на що. Моє діло служити тим, які дали мені життя, служити всім своїм життям, служити так, як я **по щирости і розуму** вважаю за найкраще. І через це мені здається, я ніколи не буду російським письменником. Можливо, що я років на два на три одійду від української преси, можливо, що я таки наберусь відваги і порву з „ЛНВістником“ раз на все, можливо, що ні з одним українцем (інтеліґентом) я не схочу мати діла, але перестати бути сином свого народу, перестати служити тим, кому я хочу служити — цього не буде. І я не певен, що, не дивлячись на крик, який підіймуть наші інтеліґенти, радіючи з мого „ренеґатства“, — настане час, коли буде оцінено як слід, на чийому боці дійсно служення українському **народові** (народові, масі селянства й робітництва, а не тим, які тепер зовуть себе проводирями його). І не для цього я буду служити, не для того, щоб мене колись так чи сяк цінили. Ні, я служитиму через те, що инакше не можу, як не можу дихати вухами чи очима. Бо це єсть та точка, в якій „чесність з собою“ (гармонія чуття і розуму) приросла до мене. От, через що, Євгене Харламповичу, я не зможу бути російським письменником.

признають справу з поставленням памятника „несвоевременною“ і відсунуть її на колись.

Тимчасом треба, щоб Шевченківський комітет довів Сенатові, що дозвіл дано Полтавському Земству на поставлення памятника в Київі, а не в Полтаві, що постанову Київської Думи в свій час затвердив ґубернатор, а значить все робиться законно, а не „захватным порядком“, як про це пише Савенко по всяких чорносотенних ґазетах.

Для нас очевидно, що рапорт цей є результатом отих брехень, що розповсюжують тутешні націоналісти, але дивно, що навіть ґенерал-ґубернатор їх слухає і спішить виконувати їхні бажання.

Друга справа з київською виставою. Нема у нас грошей на свій власний павільон, а галичанам мабуть не дозволять приїхати взяти участь у виставці, принаймні кажуть, що ґенерал-ґубернатор сказав виставочному комітетові з приводу польського павільону, що він не допустить ніяких національних маніфестацій. Характеристично, що жандармський полковник, переглядаючи листування комітету, наліпив свою візитну карточку на заяві галицького „Сільського Господаря“, про бажання прийняти участь у виставці. Що повинна означати ота картка? Очевидно, що без жандармерії не можна рішати справи про заяву „Сільського Господаря“.

Третя справа — з „Украинскою Жизню“. Видавці пишуть, що, не вважаючи на те, що вони мають 800 передплатників, у них уже нема на що видавати журнал, бо всі гроші витрачено на гонорари, на друк, папір ітп., і просять роздобути грошей, аби хоч докінчити рік. От, горе! Преса наша на українській мові ледви животіє, то через утиски, то через незрозумілість мови для широкої людности, ну а чого вже мусить загибати „Украинская Жизнь“, яка видається зрозумілою мовою і не переслідується адміністрацією, як преса на українській мові? Очевидно української інтеліґенції так мало, що вона не може піддержати навіть такого цікавого орґану, як „Украинская Жизнь“, а російська публика, для якої вона власне й видається, зовсім нею не цікавиться.

шов у Думу кадет, і перевели його в Мінськ, а сюди замість його з Смоленська прислали Суковкина.

Один судовий чиновник схарактеризував таким судовим терміном нашого нового ґубернатора:

— Суковкин правив Смоленською ґубернією „в запальчівості і раздраженії“, але „без заранее обдуманнаго намеренія“, а тому „заслужіваетъ снісхожденія“.

Нічого доброго така репутація не віщує, особливо, коли міністром внутрішніх справ став Маклаков, що бувши чернигівським ґубернатором, уславився як гнобитель всього поступового, а особливо українського. Скрізь безборонно збіраються жертви на памятник Г. Т. Шевченкові, а в чернигівській ґубернії Маклаков повідбирав підписні листи, розіслані Комітетом, хоч підписка на памятник дозволена по всій Росії.

Всі, хто знає Маклакова, кажуть, що він талановитий, як і його брат, депутат третьої й четвертої Дум, але великий пролаза і карієру зробив собі через впливову пані Наришкіну, в якої був „другом дома“, коли служив „столоначальником Казенної Палати“ в Тамбові. Як і покійний Столипін, він просто з ґубернаторів попав у міністри і, як енерґійна людина, певне матиме і таку-ж силу, а коли не поладить з Охранкою. то може й життя так само скінчить, тим паче, що смерть Столипіна минулась Охранці безкарно.

11 січня.

Очевидно відозва, написана Л. М. Жебуньовим, таки вплинула на наше громадянство, бо передплата на „Раду“ йде значно інтенсивніше, як торік. Торік, на цей день ми мали всіх передплатників — 1904, а сьогодні було в нас 2511, тобто на 607 більше, як торік.

Ще я не вияснив собі, чи це нових стільки добавилось, чи це тільки торішні передплатники акуратніше присилають гроші. Трудно сподіватися, щоб на багато збільшилося число передплатників, бо не такі тепер часи і не так поставлена ґазета.

Навіть з Галичини, не вважаючи на аґітацію львівського Народного Комітету, число передплатників мало що збіль-

несподівано для публики закриється і тим зробить українству немалу шкоду в очах чужих людей, які вже почали прислухатися до голосу „Украинской Жизни“, почали рахуватися з українським рухом, вважати його за нову силу, що виросла несподівано для них. Погано!

Саліковський радить перевести журнал до Петербурґу або в Київ, бо в Москві нікому буде його вести, коли він виїде. Справді, журнал цей виник з ініціятиви й стараннями майже самого Саліковського. Він зібрав співробітників, він привабив і пайщиків.

Але чи зважаться петербуржани взятися за видання журналу, який не стоїть на своїх ногах, а вимагає помочі від громадянства? А яке жертволюбне наше громадянство, то ми добре знаємо! Критиків, порадників у нас, хоч греблю ними гати, а таких людей, щоб допомагали безплатною роботою або грішми, дуже, дуже мало. В Галичині, мабуть по звичаю, позиченому у чехів, громадянство само себе обкладає податками на громадські цілі, навіть більшими, ніж державні податки, а в нас увесь тягар лягає на двох-трьох людей, а решта вважає, що так і повинно бути і навіть працювати в пресі не хоче дурно, а вимагає платні, знаючи добре, що всі наші видання дають дефіцити. Я не кажу тут про робітників, що живуть з письменницького заробітку, навпаки, я вважаю, що цей заробіток надзвичайно мізерний, а кажу про людей, що мають добрі посади, добрі заробітки і тільки іноді щось напишуть до ґазети й вимагають за це платні.

При такому відношенні громадянства до справи, навряд, чи петербуржани переймуть „Украинскую Жизнь“ і, на сором нам, вона, може, й не дотягне до кінця року.

Ото будуть радіти наші вороги — всякі Савенки, Кашкарови, Струве, та сила инших!

Як би дотягти „Украинскую Жизнь“ до того часу, коли вона зможе розширитися в журнал недержавних націй, про що клопочеться один з орґанізаторів фракції автономістів-федералістів у 1-й Думі, В. П. Обнінський.

М. Синицький виклопотав мені з банку позичку (12 ти-

в Думі доводити, що народ зовсім не бажає школи на „видуманом Грушевским языкѣ“, і що цього добивається тільки невеличка купка „мазепинців“.

Кадетам ми радили внести законопроект про катедри по українознавству в вищих школах на російській мові.

Таким робом кадети й трудовики не будуть конкурувати і перебивати одні одним, а повинні одні одних підтримувати, як голосуванням, так і промовцями.

Ми боялися, що коли оборону українських інтересів ми передамо одній фракції, то друга, може ще буде бойкотувати українське питання, а тепер, кожна з них буде висувати окремий пункт національної програми і між фракціями не буде ніякої незгоди по цьому питанню.

Як би ми обом фракціям порадили піднести те саме питання в Думі і обом дали відповідний матеріял, то одну з них моглиб поставити в ніякове становище. Скажім, кадетські оратори дістали голоси поперед трудовиків і в промовах своїх використалиб увесь даний їм матеріял, тоді трудовицькі оратори мусіли6 виступати без усякої зброї, або й зовсім не виступалиб і не піддержували кадетів.

3 травня.

Між мною та М. І. Павловським через дурницю мало не стався розрив.

Розкажу по порядку. В той час, як я був у Кононівці, М. Павловський в ч. 91 „Ради“ під псевдонімом „Обсерватор“, написав рецензію на П. Саксаганського, який вкупі з М. К. Заньковецькою ґастролював у київському цирку в якогось „Гаркуна-Задунайського“ — Світлова. Про трупу цю перед тим висловилися в „Раді“ В. К. Королів та О. Олесь, як про щось невимовно паскудне й докоряли нашим корифеям, що вони грають з такою „шантрапою“.

М. І. Павловський у своїй рецензії, не сказавши нічого про трупу, ні про Заньковецьку, восхваляв до небес Саксаганського, назвавши його „ґеніяльним і незрівнаним артистом“ не тільки в комічних, але й у драматичних ролях.

Приїхавши, я став докоряти М. Павловському за в висо-

звідтіля, а лишаються тільки клеврети Грушевського, якими він обсадив усі платні посади в Товаристві. І все це робиться за помічю членів з України, які передають свої голоси невідомим їм людям, тільки довіряючи Грушевському. Проти українців взагалі вони нічого не малиб, колиб вони передавали голоси своїм українцям, або хоч галичанам відомим їм особисто. Один мій давній знайомий, маляр І. Труш, сміючись сказав, що вчора на нараді ми продешевили: галичани далиб кожному українцеві по пять голосів, аби тільки взяли собі Грушевського, а за кілька років українці так само раді будуть здихатися Грушевського, як тепер галичани.

Очевидно, при такому настрою Грушевському неможливо зоставатися головою в Товаристві і взагалі працювати там. Та там він уже й зробити не може більше того, що зробив. Він підніс Товариство на таку височінь, що воно має репутацію нашої Академії Наук; він поставив Товариство на рейки (шини) й воно котитиметься якось і без нього. А колиб він туди вернувся, то знов почаласяб боротьба, інтриґи, всяка гидота, яка і його огидилаб ще гірше і Товариство привелаб до розвалу.

До такого висновку прийшли ми всі троє і вирішили, по приїзді в Київ, порадити М. Грушевському подякувати Товариству за честь, але рішучо відмовитися від головування.

Мені здається, що все вийде на краще. М. Грушевський всю свою ґіґантську енерґію, ґеніяльні здібності тепер прикладатиме на російській Україні. Як що зовнішні обставини не стануть на перешкоді, то за його приводом і київське Наукове Товариство досягне тої висоти, якої досягло львівське. Може й досвід, придбаний ним у Львові, остереже його від тих хиб, які він робив там. Може він уже не прислухатиметься до голосу всяких шептунів і не буде наступати на мозолі людям, щиро відданим справі, але які не зовсім поділяють його думок. Дай то Боже!

Загальні збори 13/XII привабили таку масу народу, як ні одні попередні. Всі готувалися до боротьби, обидві сторони мобілізували всі свої сили; виділ перед самими зборами приняв коло 50 нових членів, все своїх прибічників, але вся

проти Миколая I; в кінці Бібіковського бульвару проти Критого ринку; на Сінній площі; проти міського музею і т. д. Таким робом ми не могли зупинитися ні на якому місці і довелося задовольнитися тим місцем, що відвела давніше Городська Дума, себто на Караваєвській площі. За це місце висловлювалося теж багато народу, мотивуючи тим, що на цій площі має стояти український театр, про будову якого клопочеться М. К. Садовський; крім того, згодом можна сподіватись, що В. Васильківську вулицю переіменують на Шевченківську.

Я, сміючись, радив зробити памятник Тарасові на колесах і перевозити його на всі пропоновані місця, таким робом будуть задоволені всі.

Ще багато розмов викликав учительський зїзд у Петербурзі.

Всі реферати про українську мову в школах приймались учителями з захопленням і принято резолюцію, що в народніх школах повинно вчити рідною мовою; в середніх і вищих школах повинно виучувати рідну мову, українську літературу, історію, географію, звичаєве право, державною мовою.

Уряд і чорносотенне громадянство російське несподівано побачили, що український рух захопив і учительство. В результаті треба сподіватися всяких репресій та утисків на учителів. Правда, більшість рефератів читали люди, які не залежать від міністерства народньої освіти (С. Ф. Черкасенко, В. К. Прокопович, С. Ф. Русова), а народніх учителів, напевне, Кассо (міністр) повигонить з посад.

Радилися й про „Украинскую Жизнь". З нею такаж справа, як і з усіма українськими часописами та журналами: „тяжко нести і шкода кинуть". І торік „Украинская Жизнь" дала дефіцит, не зважаючи на те, що й мова зовсім зрозуміла і зміст цікавий. На часописи українські нарікають, що вони пишуться незрозумілою загалові мовою, а через те, мовляв, і передплатників мало. А от „Украинская Жизнь" друкується по російському, а передплатників у неї ще менше, як в українських орґанів, а через те доводиться вишукувати засоби на покриття дефіциту. Вирішено підтримувати „Украин-

Росії і які вже так значно виросли, що не помічати їх стало неможливим. Але й досі кадетська преса не ставить українського питання, не дебатує його, не полемізує, а наче не помічає, наче іґнорує його і це дає привід думати, що вона до нього ставиться негативно.

По скінченні доповідей Мілюков завважив, що з приводу інформаційних доповідей він нічого не має сказати — чого він не розібрав, то перепитував, але проґрамова промова М. С. Грушевського потребує обговорення.

Він цілком згоджується з українською проґрамою мінімум, яку кадетська партія взялася боронити, коли умовлялася з українцями перед виборами в 4-ту Думу; народня школа на рідній мові, виучування української мови в середніх і в педаґоґічних школах, катедри по українознавству по університетах, мова в суді — це він все раз-у-раз визнавав і визнає, але з автономією України, особливо з федеративним устроєм Росії він згодитися не може. Кадетська проґрама визнає автономію для Фінляндії та Польщі, бо там за це говорить історія і сучасний стан, в українців цього не було в історії і нема тепер. Щодо федеративного устрою Росії, то він рішучо проти цього, бо це приведе до її розпаду. Та, взагалі кажучи, українці зовсім не так розуміють федерацію, як повинно. Федерація є стремління до обєднання, а не розєднання. Американські штати, або ґерманські королівства та герцоґства були зовсім самостійні, а потім увійшли в федерацію, тобто обєднались. Українці-ж з одного державного тіла хотять утворити федерацію, яка складаласяб з окремих суверенітетів. Він боїться, що ці думки пошкодять українцям, бо обурять проти них навіть і поступове російське громадянство.

М. С. Грушевський в гарячій промові відповів йому, що вся історія українського народу свідчить про його боротьбу за автономію, а в наші часи ця ідея, починаючи від „Соединенныхъ славянъ“, іде через Кирило-Методієвське братство, через Драгоманова, „Кіевскую Старину“ до наших днів. Ще недавно „Рада“, в ч. 14 зовсім одверто в передовиці заявила, що ми автономісти-федералісти і з цим ми ніколи не крились.

Ми зовсім не важимо на розпад Росії, навпаки, думаємо,

що забезпечення національних прав кожного народу, з яких складається Росія, тільки зміцнить її цілість.

Треба завважити, що ця полемічна промова Грушевського була яскрава, кольоритна і дуже гарна, тоді, як перша проґрамова — суха, книжна, наче лекція, але звичайно, дуже змістовна, остання-ж — і змістовна і переконуюча.

Мілюков видимо був вражений і не зміг її збити, а обмежився тільки сказавши, що при такому розумінні українцями федерації кадети напевне порозуміються з ними, але тепер, на жаль, він не може дебатувати цього питання, бо вже пізно і йому пора на нараду з кадетами.

А тимчасом було записано ще скілька душ, що мали говорити. Тоді на пропозицію голови Е. Г. Шольпа промови обмежено пятьма хвилинами.

Ф. П. Матушевський встиг тільки сказати Мілюкову, що напевне кадети прийдуть до думки про федеративний устрій Росії, як прийшли до думки про потребу українцям народньої школи та катедр, що перше відкидали. Сам Мілюков, коли був на археольоґічному зїзді в Києві 1899 року, то не хотів визнати насущних потреб українців. Що-ж до потреби автономії, то українці завжди про неї дбали. Навіть предок теперішнього Капніста їздив у XVIII віці в Берлін шукати піддержки для України в Прусії.

І. М. Полторацький, в гарній і гарячій промові, висловив думку, що аґрарне питання, яке було „цвяхом" за перших Дум, вже повинно у кадетів замінитись національним питанням і коли кадетська партія не хоче стати тільки великоруською, вона повинна рахуватися з стремліннями українців, як з ними рахується київський кадетський комітет, та він і не може не рахуватись, бо ось тут — з десяти кадетів, що зібралися в цій салі — сім свідомих українців.

Мілюков знов відповів, що він власне ніколи не був противником українського самоозначення (самоопредѣленія), а тепер, після вислуханих інформацій, тим паче, а ідеали українські такі далекі, що про них реальним політикам нема чого сперечатись.

Але Мілюкову трудно вірити. Він, наприклад, запевняє,

замість відсутньої промови київського націоналіста, заступити її декількома уривками із документів київського національного клюбу. Наводжу телеґрафне повідомлення київських націоналістів по начальству: „Клюб уважає за свій обовязок довести до відомости вашого високопревосходительства про таке: на території всієї південної Росії провадиться таємна пропаґанда ідей українського сепаратизму.

Велике число аґітаторів, як закордонних так і тутешніх, доводять, що малороси цілком окремий народ, який і повинен мати самостійне існування, як культурно-національне, так і політичне.

Плян мазепинців такий, щоб відірвати від Росії Малоросію від Волги й до Кавказу й увести її в склад Австро-Угорщини на федеративних основах, як автономну одиницю“.

Доказів цього страхітнього обвинувачення ми до цього часу не чули. Ми чули й оборону від ґрафа Капніста 2-го, але замість того, щоб спростувати обвинувачення, Капніст негарно відкидав самі факти, які лежать в основі обвинувачення. Промова Капніста нагадала мені оповідання Савенка про того міністра, який нібито сказав, що „увесь український рух вигадав Савенко“. (Голоси праворуч: „Хто це сказав?“). Спитайте Савенка. Ні, панове, українського руху ніхто не вигадував, український рух існує, він буде існувати, і спроба не визнавати українського руху нічого не поможе. Краще ми зробимо, коли з більшою увагою придивимося до нього. Тоді ми побачимо, що Савенко все-ж таки дуже багато вигадав, а ще більше — не додумав. Все, про що він каже, справді є, але тільки в инших пропорціях і в иншому освітленні. Київські націоналісти все скидають в одну купу: і визнання українців особливим народом з окремою мовою, і вимоги, щоб із України була утворена автономна одиниця, і наресті, руїну єдиної Росії і віддачу України в межі Австро-Угорщини. Змішавши всі ці три цілком різні по суті твердження і охрестивши це назвою „сепаратизм“, вони безнадійно заплутують серіозну політичну проблему. Щоб вирішити її, а вирішати її нам, панове, таки

мію. Як ви хочете, щоб було інакше, коли вся минувшина України говорить про автономію; коли самий термін „федерація“ традиційний у самому руху з 40 років, від Кирило-Методієвської громади і через Драгоманова доходить до цього часу. Але я вірю і в еволюцію, еволюцію політичних відносин і еволюцію політичних програм.

Ви чули, як ґраф Капніст увесь український рух зводив до любови до природи і до побутової старовини. Але предок ґр. Капніста року 1791 їздив у Берлін і скаржився пруському міністрові Герцберґові на „тиранію російського уряду“ і питав, чи можуть українці рахувати на протекцію Прусії на випадок їх повстання, коли вони спробують скинути з себе „російське ярмо“. Бачте, як час гоїть всякі речі. Від державної зради до цілковитого аполітизму — який широкий розмах, яка довга еволюція. Але, між цими двома полюсами вміщається ціла ґама відтінків і серединних політичних настроїв, і один із таких настроїв і є той федеративний автономізм. Я цілком не поділяю змагань автономістів-федералістів і вважав би здійснення їх політичної проґрами для Росії справою шкідливою і небезпечною. Проте я мушу сказати, що й тут є відтінки. Традиційний термін — „федерація“, який жив протягом 70 років, не міг лишитися незмінним, не міг зберегти того ширшого розуміння, яке він мав у бакунінському анархізмі. Це не та „федерація“, про яку каже тепер наука державного права. Федералісти-українці мало слідкували за розвитком цього терміну, і я думаю, що дальший розвиток їх політичних формул доведе їх до того, що й термін і розуміння вони повинні будуть викреслити. В цьому — моя надія і моє бажання. Але висловивши все це, я не можу у всякому разі не констатувати, що в самому виборі терміну, в самому його поясненні уже відбулася велика частина тієї еволюції, останні наслідки якої нам усім бажані. Уже є тепер наслідки цієї еволюції.

І цілком мають рацію ті, кого Савенко обвинувачує в сепаратизмі, відповідаючи йому: та якіж ми сепаратисти, коли ми викинули стяг автономії й федерації? Миж говоримо про федерацію в ме-

на українські ґазети і той, хто попав у ці списки, ніколи не буде вибраний на громадську посаду. Досить було надрукувати в українській ґазеті, що в одній культурній інституції одержують українські ґазети, як через два дні в цю інституцію налетіла поліція. Перед ґазетою утворюється якийсь панічний страх. І при таких обставинах все-ж таки українська ґазета знаходить поширення. Українська книжка йде легше. Може скажуть, що й книжок „не просять".

Так. Є книги, яких не просять на Україні. За 10 років діяльности харківський Комітет грамотности видав 4,000.000 примірників книжок. Він поширював ці книжки всіми заходами, роздавав навіть дурно, розсилав по інституціях, відкривав кіоски по базарах — і які наслідки: тільки 18 відсотків книжок ширилося на Україні, а 82 відсотки йшли на Сибір, Закавказзя то що.

Із 18 відсотків більша частина обслуговувала інституції, або ішла до рук сільської аристократії. Це була мертва справа.

А ось тепер, коли хоч на час були зняті пута з української мови, такі книжки, що з політикою нічого не мають спільного, як, скажемо, брошури Чикаленка, поширюються в півміліоні примірників. Народні календарі — в 100.000 примірників.

Книжки українською мовою розходяться сотнями тисяч. „Кобзар" Шевченків розійшовся в 200.000 примірниках. Нелегка для читання народові книжка „Історія українського народу" Грушевського за три роки розійшлася в 10.000 примірниках.

Тут робиться живе діло і тут справді підіймається народня культура. Чи говорити про инші явища, про надзвичайно чуле відношення народу до українського театру, про те, як у лютому в негоду, селяни їдуть за 45 верстов для того, щоб взяти участь у народньому спектаклі? Чи казати, як швидко поширюються майже без допомоги інтеліґенції філіяльні відділи „Просвіти", які тепер гонять на Україні. Чи казати про підвищений інтерес до лекцій для народу, до концертів, до всього того, що має характер єднання на національному ґрунті? Чи говорити мені, що нема такої форми

єднання, в якій би не виявлявся національний елемент. Армія, школа, кооперативи, звичайні сходини для якої небудь мети — все це негайно, зразу викликає національний обмін, національний рефлекс і виховує, утворює національне почуття. Ви бачите, що український рух глибоко демократичний, що його веде сам народ.

Саме через це, цього руху спинити не можна, але роздражнити його і повернути проти вас можна дуже легко і наша адміністрація успішно цього досягає. Я розкажу вам, замість сили окремих випадків, один анекдот. На різдвяній ялинці між прикрасами були короговки на ялинці двох кольорів: блакитного і жовтого. Виявилось, що це ознака „сепаратизму“, і на маленьких сепаратистів, не старших 12 років, напала поліція, розривала короговки з ялинок, а маленькі діти ховали „революційні“ короговки по пазухах, і приносили додому, вважаючи, що роблять великий патріотичний вчинок. Бачите, як відбувається виховання українського патріотизму при допомозі російської поліції. (Оплески).

Український рух, без сумніву, існує, і спинити його не можна. Все питання в тому — кого ви хочете бачити в цьому руху — друга чи ворога?

Сепаратистичного руху ще нема на Україні. Коли й є зародки його, то дуже слабі. Але сепаратизм можна виховати. І дійсні сепаратисти — це ті, хто справді робить на користь Австрії, це — Савенко та його політичні друзі. (Вигуки ліворуч: „Браво!“)

У мене в руках книга Стеда, бувшого кореспондента „Таймса“ у Відні про „Габсбурзьку монархію“. В цій праці, далекій від теперішньої теми нашої суперечки, Стед каже з приводу питання про український університет: „Австрійський уряд не звертав ніякої уваги на вимоги українців, поки йому не прийшло в голову, що університет міг би служити могутнім центром притягання для 25 міліонів малоросів Росії і міг би поширювати між російськими малоросами австрійський вплив. Коли австрійський уряд зрозумів велике значіння українського культурного центру в межах Австрії, то сам імператор вплинув у відомому напрямі на господарів цієї країни — поляків. Відбувалися довгі

консульством — не відомо. Чорносотенна преса підняла ґвалт, вимагає суду за державну зраду, а київська поліція, обурена й ображена цією неправдою, звернулася до ґубернатора з проханням спростувати цю ганебну брехню, яка шкодить насамперед поліції.

Ґубернатор, дійсно, надрукував у „Новому Времени" спростування і, очевидно, зробив центральному урядові відповідну доповідь на його трівожні запитання. Таким робом заміри київських націоналістів витворити процес за державну зраду на цей раз не здійснились.

Та й кого тягнути до суду за сепаратизм до Австрії, коли більшість арештованих демонстрантів — кавказці!

Кажуть, що при списуванні протоколів з арештованих демонстрантів, кавказці, а власне грузини, наче змовились називати себе українцями.

— Та який-же ви українець? питає їх на допиті поліцейський пристав.

— Ви-ж грузин, видно по вас.

— Пиши українець. Ти „Кавказ" Шевченка читал? Його написал українець, і я теж хочу бути українцем!

Тимчасом чорносотенна преса не вгаває, а що-дня в якійсь небудь їхній ґазеті є якась стаття, що містить у собі заклик до уряду припинити як найшвидче український рух, поки ще не пізно.

Клюб націоналістів знову звернувся до уряду з проханням негайно позакривати: 1) Українське Наукове Товариство, клюби, Просвіти, книгарні, 2) українську пресу та 3) заборонити Грушевському в'їздити в Росію, запевняючи, що українські інституції, преса та Грушевський аґітують за відділення України від Росії і за прилучення її до Австрії на автономно-федеративних умовах.

Напевне деякі з міністрів вірять чорносотенцям, а більшість знає, що вони з мухи роблять слона, з культурно-національного руху — роблять сепаратистичний. Проте треба сподіватися всяких скорпіонів проти українського руху. Видати знову циркуляр в адміністративнім порядку, як було це в 1876 році, тепер, коли українське питання має такий розго-

лос, неможливо. Треба його провести через законодавчі палати, але, наврял, щоб навіть 4-та Дума згодилася на такий акт. Очевидно, треба якихось особливих умов, щоб такий акт міг пройти в Думі. Але всім „здравомыслящим“ людям ясно видно, що в українців ніяких сепаратистичних замірів нема, а є тільки культурні, а в ідеалі, як „музика будучого“ — автономія України, тобто широке національно-територіяльне самоврядування, а як ґарантія — устрій всієї держави на таких же умовах. За ідеали не можна людей ні судити, ні переслідувати, тим паче, що ми певні, що цей перестрій здійсниться колись законодавчим шляхам.

20 березня.

Заходив до Людмили Михайловни Драгоманової. Говорили про те, про це. Я раз-у-раз уважно слухаю її оповідання про Михайла Петровича. На цей раз розказала вона такий факт, який треба занотувати.

Коли говорили про ґрандіозний похорон Миколи Виталієвича Лисенка і про приїзд на його похорон з Галичини делеґатів, між ними і Володимира Шухевича, то вона оповіла, що колись до Відня приїхав з Галичини галицький хор під проводом того самого Шухевича. Саме тоді Драгоманов був у Відні і зайшов в те кафе, де зібрались хористи. Коли галичани довідалися, що то увійшов Драгоманов, то пошушукались, пошушукались і раптом повставали і всі демонстративно вийшли з кафе.

— Може, кажу, вони боялись, щоб австрійський уряд не запідозрів їх у зносинах із таким страшним соціялістом?

— Ні, тоді ще уряд австрійський не був такої думки про Михайла Петровича, а просто народовці хотіли виявити свій протест проти Михайла Петровича, як вони виявляли його і проти учеників його — Франка та Павлика, до яких ставились, як до прокажених за їх антиклерикальну пропаґанду.

— Часи, кажу, міняються: тепер уже Галичина з пієтизмом ставиться, як до намяти Михайла Петровича, так і до живого Франка; тільки Павлик не користується ніякою по-

ської — наче й не знав ніколи, не виявляє ніякого інтересу до української справи. Коли в Державній Раді проф. Пихно, видавець „Кіевлянина", виступив різко й гаряче проти заведення української мови в школі, то Багалій промимрив, що в глухих ведмежих кутках, де народ не чує російської мови, варто булоб хоч пояснення робити українською мовою. Цим він обурив проти себе всіх українців, які й докоряли йому гостро по часописах за таку оборону української мови. Проте в глибині душі у Багалія ще щось тліє і в розмові з старими приятелями, позачинявши щільно двері, він наче виявляє інтерес до українського руху.

Так от, Л. М. Жебуньов, на правах старого давнього знайомого, зайшов до Багалія розпитатися про те, що чутно в Петербурзі про український рух.

Багалій розповів йому, що підчас дебатів у Думі з приводу заборони Шевченкових свят і до самого розпуску на Великодні свята в петербурзьких урядових колах тільки й мови було що про український рух. Але ніхто незнайомий з ним хоч скільки небудь — одні його дуже перецінюють, инші навпаки, зовсім на нього не зважають, або маловажать. Одні, повторяючи байки про „пруські марки" та „австро-польську інтриґу", кажуть, що рух цей глибоко пустив коріння і з ним треба боротись яко мога швидче й рішучіше. Инші кажуть, що ніякого руху нема, а є купка „фантазерів", які видають самі для себе ґазету „Раду" і тішаться тим, що у них як і в людей, є своя преса. Характеристично, як каже Багалій, що и урядових колах відомо тільки, що є „Рада", а про инші часописи ніхто нічого не знає. (Але все таки, скажу від себе, це великий проґрес, бо ще недавно міністр внутрішніх справ Макаров певний був, що в Росії зовсім нема української преси, а тепер міністр Маклаков вже знає про існування „Ради". Є. Ч.).

Ті, що вважають український рух великим і загрожуючим цілості держави, не можуть порозумітися між собою щодо способів боротьби з ним. Одні вимагають видати зараз, негайно циркуляр на подобу 1876 року, яким заборонялаєь б уся преса і взагалі українське друковане слово. Другі, зго-

Законопроект і пояснюючу записку про мову в школі, складені О. Лотоцьким та П. Стебницьким, подала вже група священиків в 3-тю Думу, але президія не знайшла часу внести їх на розгляд Думи. Тепер доведеться трохи переробить відповідно до постанов першого всеросійського учительського зїзду в Петербурзі. А записка про катедри по українознавству, складена Грушевським, давно передана кадетам. Кадети після нашого домагання обіцяли з двох промов „за спільність", другу дати трудовикам, щоб не образити тих і дати їм змогу висловитися про мову в школі. Натурально, нічого з тих законопроектів у Думі не можна сподіватись, а всетаки треба робити розголос українському питанню.

15 квітня.

З проектом памятника Тарасові Григоровичу знов виходить заморока та ще й велика!

Як відомо, три конкурси не дали нічого, на чому можна булоб спинитись. Тоді визначено іменний конкурс, на який запрошено: Родена (француза), Шіортино (італійця), Шервуда, Андреева (росіян) та українця Гаврилка. Жюрі ухвалило проект російського скульптора Шервуда, а комітет дав перевагу проектові італійця Шіортино.

На мою-ж думку, накращий проект автора памятника Гоголю в Москві, Андреева, але він, чудову статуру Шевченка посадив на якусь здоровенну мазницю. Можна булоб примусити скульптора переробити постамент і вийшов би чудовий памятник: простий і величний.

Проект Гаврилка на цей раз просто сміхотворний, у протилежність чудовому проектові, який він подав на перший конкурс. На жаль, той проект був революційний, що кликав до повстання, а цей, просто, кумедний. Влучно його схарактеризував П. К. Саксаганський: „Це, каже, дяк з села Перетики, якого хтось висадив на димар і він тепер з острахом дивиться, як йому звідтіль злізти? Але потішити можна його тим, що націоналісти його зсадять канатом!" Дійсно статура Тараса Григоровича в довгій кереї нагадує дяка в підрясни-

кувався разом, теж не було, а через те я добре таки нудьгував у цьому найвеселішому російському курорті.

В Судаку я застав родину Матушевських та Черняхівських, з якими ввесь час проводив на березі моря, або подорожував пішки по близьких горах. Нарешті, в половині липня, не памятаю, якого саме числа, виїхав я через Теодосію в Київ.

В Теодосії несподівано почув, що серби вбили наслідника австрійського престолу Фердинанда, а через те сподіваються війни між Австрією та Сербією, за яку, як казали всі, певне „здуру" захоче заступитися Росія. Ця звістка сколотила всю курортну публику; вона кинулася вибиратися швидче додому й розхапала всі білети на всі поїзди за скілька день наперед. На станції порадили мені їхати через Харків, бо по цьому напрямку ще можна було дістати білет і виїхати з Теодосії того самого дня, а через три дні бути в Київі. Я так і зробив. В Харкові на двірці я довідався, що Австрія вже виповіла війну Сербії, і що незабаром у Росії напевне спиниться залізничий рух, бо почнеться мобілізація. Через те я, не спиняючися в Харкові, відразу-ж виїхав до Київа.

Приїхавши, я побіг до редакції „Ради", але там застав тільки самого редактора А. В. Ніковського та двох відділоводів, що підчас канікул, заступаючи почерзі инших, провадили по скілька відділів кожний.

Всі були засмучені й збентежені майбутньою долею „Ради", коли Росія втягнеться у війну. Провадити ґазету підчас війни в російсько-патріотичному напрямку, в дусі „Гром победи раздавайся, веселіся храбрий рос", ми не мали ніякої охоти, бо це булоб наперекір нашим переконанням і бажанням. Всі ми були певні, що побіда Росії принесе нам ще більший гніт, а розгром її послужить до нашого визволення. Але писати в такому напрямку неможливо через цензурні умови, а тому ми вирішили зайняти невтральний напрямок і подавати тільки факти, військові події без усякого освітлення, без жадних коментарів.

Мене-ж непокоїла ще думка — на які кошти тоді видавати „Раду"? Російським ґазетам війна принесе багаті жнива,

рез те запропонував Ніковському та Маличу зостатися на своїх посадах, бо коли є редактор та керуючий конторою, то кожної хвилини можна зорґанізувати вихід ґазети, а тимчасом просив їх поробити всі рахунки, щоб вияснити кому і скільки ми винні і хто винен нам. Кватирю ми вирішили віддати домовласникові, а всі речі в редакції перевезти до мене в сарай та на горище.

Захоплення Львова російським військом зробило на нас гнітюче враження, але Саксаганський та Юркевич (Причепа), талановитий співробітник „Ради", що учителював тоді в Бірзулі і заїздив часом до мене в Перешори, не могли припустити думки, що уряд зважиться на скасування просвіти на українській мові в Галичині, на закриття преси і взагалі на утиски українського слова. Вони сподівались, що Державна Дума, з метою привернути галицьке населення до Росії, напосядеться, щоб політика уряду в Галичині була „примиренческою" і неворожою до тамошнього українського населення.

А. В. Ніковський та я були тої думки, що уряд російський помалу, але твердо заходиться над тим, щоб і в Галичині завести такеж обрусіння, яке він систематично провадив на Україні протягом двох з половиною століть. На нашу думку, Росія і війну з Австрією почала, щоб захопити Галичину і здійснити своє історичне завдання — „объединеніе под скіпетром русскаво царя всех ветвей русскаво народа". Про цю місію Росії раз-у-раз говорили голосно всі російські націоналісти—патріоти; їм ходило особливо про Галичину, вона їм була більмом в оці, бо в чужій державі вони не могли заборонити українського слова. Вони бачили, що Галичина є Пємонтом України, де розвивається українська література, наука, яка підтримує надії і сподівання російських українців на ліпшу будучність. Не можучи силою припинити українського руху в Галичині, вони сипали грішми на пропаґанду там москвофільства, що мало там ґрунт через польонізаторську політику галицького уряду: українське населення в Галичині, зневірюючися в своїх власних силах у боротьбі з спольщенням, воліло кинутися в обійми росіян, ніж бути пожертим поляками. На цьому ґрунті виникло в Галичині і в

чали мене жартом ґабзувати П. Я. Стебницький та О. Г. Лотоцький, які виїхали на двірець проважати мене. Але я, показавши на салдат, що сиділи в моєму ваґоні, відповів, що я волію послухати салдацьких розмов про війну, ніж хвастливо-патріотичних російських інтеліґентів, які мене до крайности обурюють.

Дорогою виявилось, що в нашому ваґоні, між иншою цивільною публикою, їхали все фахові салдати, що приїздили до Петрограду за якимись матеріялами; найбільше між ними було шоферів. Коли почалася розмова про війну і що буде по скінченні її, один салдат твердо сказав, що як тільки скінчиться війна із зовнішніми німцями, то почнеться з німцями внутрішніми.

— З якимиж це внутрішніми німцями? спитав цивільний пасажир семітського вигляду.

— А от з усякими Ренненкампфами, Фрідериксами, Штюрмерами, та з иншими, що вже попереміняли свої німецькі прізвища на російські; які довели Росію до такого безладдя, що скоро нічим буде воювати. Вже й тепер бракує зброї, знарядів.

— Вони й землі наші всі позабірали, обізвавсь другий, — салдати не покладуть після війни зброї, поки не виженуть з Росії отих німців.

— Що німці! завважив третій, — жиди головне!

— А чим винні євреї? запитав пасажир семітського вигляду.

— Вони все в Росії захопили в свої руки, а в Галичині у них такі права, що мужики там жидів у руки цілують. Ну, ми їх там цілуєм так, що вони всі від нас тікають, а попадеться який, то вже живим не втече!

— За щож мирних людей обіжати? запитав семіт.

— Еге, вони мирні! у них у кожного в хаті телефон і вони все передають своїм військам про нас, вони всі — шпиги.

— Алеж вони австрійські піддані, вони служать своєму царю, як ми — своєму, завважив семіт.

— Всі жиди однакові, всіх їх слід вирізати!

На це семіт тільки плечима знизав і замовк. Після хвилі

дуже схожий виглядом, поступив у шоферську школу, а тепер возить на автомобілі корпусного ґенерала. Про відділення України вже не говорив, а про Галичину розказував дуже багато і доводив усім, що там такий самий народ, як і в Полтавщині, тільки в мові у них багато польських слів. Там він уперше прочитав „Кобзаря", познайомився з історією України, там йому, як він казав — „очі розплющилися".

Коли я в Київі оповідав про свою розмову у ваґоні з тим „Гупаленком", то мені здавалось, що слухачі запідозрювали мене в перебільшенні, бо тоді ще не помітно було, щоб салдати наші в Галичині багато дечого чули і багато де-чому навчились, і не думалось, що значна частин їх вернеться з Галичини свідомими українцями. Тоді ще книжки наші лежали майже без усякого руху на полицях книгарень і тільки після повороту наших салдат з Галичини, торг українськими книжками піднісся до небувало великого розміру, просто, можна сказати, кольосально в порівнанні з тим, що було до війни.

В Київі я не задержувався довго, бо не хотілося, щоб мене арештували, а поїхав з С. О. Єфремовим у Кононівку. Не пробув я там і двох днів, як приїхав урядник, який разураз ставився до мене дуже добре і оповів мені потихеньку, що прийшла з Полтави „секретна бумага", в якій вимагають, не відомо для чого, „установить моє постоянное местожительство". На це я жартуючи відповів, що моє „постоянное местожительство" у ваґоні, бо я разураз переїздю з місця на місце, або, певніше сказати, у мене багато „местожительств": тепер я в Кононівці і тут моє „местожітельство", відділя, через тиждень або два, поїду у Київ, там у мене свій домок, то й там моє „местожітельство", звідтіля поїду в свій херсонський маєток і на тім „местожітельстві" проживатиму довший час, а під осінь поїду на свою дачу (вілю) в Алупку, на березі моря, бо й там моє „местожітельство". Урядник позаписував у подробицях всі мої оті „местожітельства", а я поспішив швидше виїхати з Кононівки, щоб поліція не здумала захопити мене, а щоб вона не поспішалася, я умисне сказав урядникові, що пробуду в Кононівці тиждень або два.

кає тільки з власної ініціятиви київська чи полтавська адміністрація, щоб заслати, то херсонський ґубернатор може і не згодиться з київським чи полтавським ґубернатором. В справі арешту М. С. Грушевського виявилося, що його арештувала і вислала київська влада по своїй власній ініціятиві і всі кажуть, що як би він, їдучи з закордону, поїхав просто до Петрограду, не спиняючись, у Київі, то там жив би собі спокійно. Щоб вияснити собі свою справу, я написав у Херсон до приятеля свого А. М. Грабенка, давнього секретаря ґуберніяльного Земства, в надії, що він може має звязки з канцелярією ґубернатора і зможе довідатись, або й вплинути, щоб мене не займали.

Отся трівога, отся непевність та незабезпеченість свого існування страшенно нервували мене, а до того непокоїло мене те, що від Петруся вже сьомий місяць не було ніяких звісток. Все це так на мене впливало, що я знов почав нездужати і нарешті так розхворівся, що у мене почалася блювота з кріблею, чого зо мною досі не бувало. Це мене так занепокоїло, що я рішив поїхати в Київ на пораду з лікарями.

Консіліюм лікарів, приписавши мені вісмут з белядонною, заборонив мені усяку їжу, крім сметанки з свіжого молока, хоч я її без того нічого вже не міг їсти, а щоб припинити біль та блювоту, мені впорскували морфій. Так пролежав я у Київі, не прописуючись у поліції, цілий місяць, але всетаки кожної ночі сподівався жандармів, які могли випадком довідатись, що я у Київі.

Мене хворого навідували приятелі: особливо часто заходив С. О. Єфремов і приносив мені „Прикарпатскую Русь“, що в початку війни переїхала була до Київа, а після заняття Галичини російським військом знов почала виходити у Львові. Читаючи отой паскудний орґан московського запроданця Дудикевича, який, злигавшися з нашим зрадником Савенком, вже святкували перемогу над „українськими сепаратистами“, я нервувався, а заразом і тішився, що німці вже женуть росіян з Галичини і злорадствував у думках, бажаючи, щоб оті „обрусителі“: Евлогій, Плеський і Ко, разом з Дудикевичем, попалися до рук австрійської влади, хоч певний був, що вони

Кавказ до матері. Я певен був, що він там незабаром помре від туберкульозу, але, на моє здивування, по приїзді на Кавказ, російська військова влада забрала його до війська і післала урядовцем на кавказкий фронт в Трапезунд, як добре знаючого турецьку мову.

Тоді військове начальство, як оповідали лікарі, забірало при мобілізації явно хворих людей, кажучи:

— Все одно він має вмерти, то ліпше нехай помре „за отечество" від ворожої кулі на фронті, ніж вдома на ліжку.

А в той час сила здорових молодих людей, заможніх, або впливових батьків, уникали військової служби, позаписувавшися в запільні земські та міські апровізаційні орґанізації, а через те їх насмішкувато називано „земгусарами", а автомобилі, на яких вони каталися з жалібними сестрами — „сестровозами".

— — — — — — — — — — — — — —

Хазяйнувати цього літа, 1915 року, було ще тяжче, як минулого, бо людей ставало на селі все менше, та менше; крім того раз-у-раз реквізували коні та повозки, або вигонили селян возити всякі військові речі. Землі зоставалося все більше не обробленої, доводилося її покидати на сінокоси, а невідомо — чим їх косити, коли й людей поменшало і сіножаток ніде не можна було придбати. Управитель мій, Матушевський, як виявилось, мало що тямив у господарстві, крім того, в поводженні з селянами виявив повну безтактність: на Київщині він звик, за приводом польських панів-економів, поводитися з селянами, як з бидлом, а в степах селяни й робітники не звикли до такого поводження, а тим паче у мене в економії (дворі), а через те почалися незадоволення і скарги мені на нього. До тогож і жінка його, що звикла жити по містечках, де є багато жінок усяких офіціялістів, нудилася в Перешорах і натискала на чоловіка, щоб він вертався знов на Київщину. Кінець кінцем довелося розпрощатися з цим управителем і залишитися знов самому. Добре, що хоч здоровля мені служило, і я відбув молотьбу та озимий посів сам, але на зиму треба було обовязково когось найти.

Зимувати в Перешорах мені дуже не хотілось, хоч Вин-

повів, що з Грушевським познайомився на виставі образів у Львові, потім малював його портрет і нарешті дав йому своє імя, як відповідального видавця-редактора Літературно-Наукового Вістника, який видавав Грушевський, але до того видання він, Красицький, не мав ніяких стосунків. З Чикаленком знайомий ще з дитячих літ, коли ще вчився в одеській „Художній“ школі, а потім малював в с. Кононівці його портрет; де тепер Чикаленко, він не знає. Після допиту жандарми дали йому тиждень для впорядкування своїх справ, а тоді його мають вислати аж у Вятку. Він обтяжений родиною, що складається з жінки та шістьох дрібних діток, бігає тепер по Київу та шукає протекції до військового командування, від якого залежить його доля; тепер забіг, щоб попередити мене.

По відході Красицького я почав обмірковувати своє становище: Грушевського заслали в Симбірськ; Красицького, за знайомство з ним та зо мною засилають у Вятку, то очевидно, що й мене зашлють кудись на схід Росії, що мені зовсім було не до смаку. Не довго роздумаючи, я поїхав на городську станцію взяти білет до Петрограду, а звідтіля знов поїхати у Фінляндію. На жаль, білети на ближчі три дні були розібрані, і я мусів ці три дні перебути в Київі, ночуючи у людей, які не могли бути підозреними з причетности до українського руху.

Вже аж у 1917-му році, коли настала революція, мені вияснилася причина пошукування за мною поліції. С. Єфремов, що розбирав архів київської Жандармерії, дав мені перечитати донесення львівського жандарма, з якого я зробив собі виписку, що торкалась моєї особи. Подаю її тут, не змінюючи мови.

„Начальникъ Временнаго Жандармскаго Управленія Военнаго Генерал-Губернаторства в Галиціи, полковник Мезенцовъ“ 17 січня 1915 року робить своему начальникові фантастичне донесення про діяльність українських партій у Галичині, складене мабуть одним з галицьких москво-

скаго) движенія был г. Львов в Галичинѣ, так теперь Кіев.

Одновременно с объявленіем австрійской мобилизаціи група выдающихся мазепинских дѣятелей разных партійных убѣжденій уѣхали в Кіев, увозя с собою огромное количество прокламацій и возваній к мятежу под названіем „До Украинскаго народа". Выѣхали тогда в Кіев депутаты: Др. Логвин Цегельскій, Вячеслав Будзиновскій, соціял-демократы: Николай и Лев Ганкевичи, Иван Сіяк и соціял-революціонеры: Федор Королев, Феофил Мелень и др. Юльян Бачинскій; терорист Юрій Скоропис-Желтуховскій[116]) (литературный псевдоним Лепух) и делегат Народнаго Комитета Украинской Національ-Демократической партіи др. Стефан Баран.

До своего отъѣзда в Кіев они побывали у проф. М. С. Грушевскаго на его дачѣ в Криворовнѣ около Коссова в Карпатских горах и имѣли с ним по этому поводу совѣщанія.

В Кіевѣ они собрались в Украинском клубѣ „Родина" на Б. Владимирской ул., гдѣ присутствовали главные руководители кіевских мазепинцев: издатель мазепинскаго ежедневника Евгеній Харлампіевич Чикаленко, Леонид Жебуньов, Павел Лавров (Юрій Сѣрый), нѣсколько лиц студентов и делегаты из провинціи от мазепинских дѣятелей Полтавы, Харькова, Екатеринослава и Одессы.

На собраніи в „Родинѣ", а затѣм в кватирѣ Чикаленка, по Маріинско-Благовѣщенской улицѣ, была основана новая мазепинская общая организація под названіем „Союз Вызволенія Украины" („Союз освобожденія Украины"). Цѣль этого союза взять на себя работу Львовских мазепинских партій, представители которых ушли на войну и выѣхали в глубь Австріи, а главное вести мазепинскую пропаганду между населеніем и войсками Россійской Украины. Дѣло это было начато разбрасываніем прокламацій по цѣлой Южной Россіи, прокламацій, которые заранѣе уже были отпечатаны в Кіевѣ.

Когда союз со своими отдѣленіями, „круж-

116) **Певне Олександер Скоропис-Йолтуховський, який ніколи терористом не був.**

Новий 1916-й рік стрічати запросив мене до себе мій близький приятель, тепер небіжчик, Ф. П. Матушевський у товаристві з галичанами „заложниками“ і я згодився, бо певний був, що й жандарми десь будуть стрічати Новий Рік і в цю ніч не будуть робити трусів. Ніколи в життю своєму не стрічав я сумніше Нового Року, як тоді. До дра Ст. Федака, який мешкав у Матушевського, посходилося з десяток його приятелів „заложників“ зі Львова. Всі вони були в страшенно пригніченому настрою, бо їм може вперше доводилося стрічати новий рік на чужині, в неволі, далеко від своїх родин, від близьких людей. До того всіх їх гнітила недавня смерть всіма поважаного старшого їхнього товариша, Костя Паньківського, який умер від хвороби на серце в Київі, далеко від своєї родини. Коли пробила 12-та година, др. Федак встав і сказав таку сумну промову, що рідко в кого з нас не потекли з очей сльози, а коли ми заспівали перероблену народню пісню:

„Зажурилась Галичина, що ніде прожити,
Витоптала Москва кіньми маленькії діти.
Маленькії витоптала, великі забрала,
Назад руки повязала, на Сибір погнала“,

то декотрі з них заплакали в голос, бо др. Федак оповів, що чув від начальства про замір заслати всіх галицьких „заложників“ до Нижнього Новгороду, який їм здавався десь аж коло Сибіру. Тут у Київі вони були всетаки посеред своїх людей, що ставилися до них, як до братів, а там, посеред кацапів, хто знає, яка їх жде доля.

Не діставши білета просто в Петроград, я поїхав через Москву, де сподівався побачитись з Винниченком. Від секретаря редакції „Украинской Жизни“ Я. Шеремецінського я довідався, що Винниченка нема в Москві, а дружина його працює у військовім шпиталі і її можна зараз викликати по телефону. Через півгодини приїхала Розалія Яковлевна і оповіла мені, що вона зараз їде за город до Винниченка і запронувала й мені їхати з нею. Дорогою вона розповіла, що він живе в санаторії, під Москвою, за годину їзди залізницею, бо в Москві йому небезпечно жити. Річ у тім, що один з його

Вернувшись у Київ, я не засиджувався там, а поспішив у Перешори, бо вже зовсім подобало на весну. В Перешорах я не застав управителя Коваленка, він поїхав в Ананіїв з скаргою до справника (начальника повіту), бо місцева поліція хотіла забрати всіх моїх робочих коней з возами на окопи (шанці). Він довів справникові, що коли заберуть усіх коней, то ми не зможемо зробити ярового посіву, а від того постраждає й держава, для якої власне великі господарства продукують хліб. Скінчилося тим, що в мене, поки що, забрали тільки одну пару коней з возом та робітником, а по скінченні посіву мають забрати на цілий місяць і решту коней з возами і людьми до них. Ця постанова засмутила мене не мало, бо в мене майже половина всієї землі лишилася неорана й була під сінокосом. Як що у мене заберуть коней та людей, то ні з ким буде з сіном упоратись, але несподівано, на мою радість, приїхав аґент міністерства хліборобства і наняв у мене по 10 руб. за десятину всю незорану землю під випас казенного (скарбового) скоту, який частинами відправляли на фронт для армії.

В квітні місяці, коли вже зовсім розвеснилось, приїхав Винниченко і прожив у мене з місяць. Він викопав собі „фотель" на березі рипи (провалля) за садибою і, сидючи в йому цілими днями, писав на великому листі картону, як на столі. Для моціону-ж викорчовував що дня по годині дикий вишник у мене в саду, на якому ми потім посадили персики (брісквини), назвавши ту частину саду — „дядьковим куточком", бо до революції Винниченка ми всі в родині, слідом за Івашком, найменшим моїм сином, називали „дядьком"; після революції вже одверто ту частину саду називали — „Винниченковим куточком".

По скінченні весняного посіву, приїхав урядник і почав вимагати, щоб я вислав на збірний пункт своїх коней, навіть і жеребців (огирів). Я відповів, що коней пішлю, а жеребців і кобил не дам, бо маю від міністерства свідоцтво, що вони не підлягають військовій службі; на це урядник сказав, що це свідоцтво тепер уже неважне і що справник напосідається на цьому, щоб заспокоїти сусідніх панів, які дорікають йому,

що в мене й досі не забрали жеребців. Коли Винниченко почув оце, то радив мені ліпше отруїти тих жеребців, ніж давати їх до війська; жеребців і кобил я таки не дав і в мене забрали лише робочих коней.

На казенному випасі, яким завідував студент Е. Каутер, дуже симпатичний німець з херсонських кольоністів, паслося так небагато військового скоту, що більше половини випасу він рішив зоставити під сінокіс і написав до начальства, щоб йому вислали кілька сінокосилок, щоб він міг вчасно скосити ті сінокоси. Але прийшли жнива, а сінокосилок не присилали, тоді Каутер почав клопотатись у місцевого командування, щоб вислали хоч салдат, щоб скосити косами. Нарешті вже після жнив, коли трава стала така тверда як дріт, прийшла команда з сотні салдат і почала косити те сіно. Нічого й казати, яка то була косовиця, і яке то вийшло сіно, і як його салдати покидали в стирти; досить того, що в осени стирти ті позападались і сіно майже все чисто погнило. Коли сіно було вже складене в стирти, начальство нарешті прислало сінокосилки...

Я розказую це, щоб на фактах показати, яка була в запіллю орґанізація в російського уряду підчас світової війни. Каутер розказував, що урядові аґрономи склали зовсім добрий проєкт збору сіна в Херсонській, Подільській та Київській ґубернії, в яких сінокіс поспіває поступово, починаючи з кінця травня на півдні і кінчаючи липнем — на півночі, але військове командування почало косовицю не з півдня, як би треба було, а з півночі, від Києва, а через те на наш сінокіс прийшла черга аж під осінь.

Каутер, як розумний і тактовний молодий чоловік, почувши, що вся наша родина говорить по українському, з першого-ж знайомства перейшов на українську мову і під кінець літа вивчився зовсім добре говорити і став у нас в домі наче своя людина.

Каутер нагадав мені молодого інженера Земеля, якого всі вважали за німця; він вертів по Херсонщині артезіянські криниці і я запросив його на досліди до себе. Почувши, як

тріоти в Думі і в ґазетах вигукували, що війна повинна вестися до „побєднаво конца", що начебто ввесь народ так висловлюється. Не знаю, як у Великоросії ставився народ до війни, але розказували, що кацапи не дуже журилися німецьким наступом, бо, мовляв, „до Маскви єщо нємцам далєко", а наші селяни рішуче стояли за мир. А коли їм казали російські патріоти, — що як же можна миритись, коли німці заняли так багато „русской земли", то селяни відповідали:

— Хіба вони зайняли руську землю? Вони забрали тільки Польщу, яку наші колись загарбали!

В цю мобілізацію забрали й мого управителя Д. Коваленка і я знов лишився сам. Потім, у 1917 році, я чув від нього та й від багатьох вдумливих салдат, що оті синебілетні дорешти дезорґанізували російську армію і вони власне й зробили революцію. Ґвардейський Волинський полк, який перший перейшов в Петрограді на сторону народу, складався виключно з синебілетних українців, які ще тільки вчились військового строю.

Жнива та молотьбу я відбув того літа з самими тільки хлопчаками та дівчатами і набідувався страшенно, бо чоловіків у селі, крім старих та калік, майже зовсім не було. Але не буду спинятися на своїх господарських клопотах.

Під осінь несподівано приїхав помішник справника вкупі з своїм секретарем, та нашим приставом, який привітався зо мною словами:

— „А ми опять к вам с непріятним делом!" — (А ми до вас знов з неприємною справою!).

Коли зайшли в кімнату, то помішник справника, виймаючи з портфелю папір, заявив мені:

— Господин губернатор предписал произвести дознаніе по обвиненію вас по слѣдующим трем пунктам.

В першому пункті обвинувачувано мене в тому, що я не хочу давати до війська коней. Я відповів, а секретар записав, що робочих коней, як відомо й приставу, я давав, а на заводські (расові) у мене є свідоцтво від Державного конно-заводства, яке звільняє їх від „поставки в войска" і показав

що А. І. Вержбицький, учителюючи 30 років в селі, провадив і своє маленьке господарство, то повинен щось розуміти в ньому, я вирішив запросити його до себе, щоб він перебув у мене хоч через зиму, доглядаючи худоби та реманенту.

В осени, як раз на возовицю кукурузи, приїхав Вержбицький. Виглядав він уже зовсім старим дідом, хоч був небагато старіший за мене. Незадовго перед ним приїхав і Саксаганський і ми, три товариші дитячих літ, довгими осінніми вечорами, згадували своє Єлисаветградське життя, учителів, товаришів, які порозходились по світі й одні безслідно десь потонули в житейському морі, а инші стали визначними українськими діячами і полишили після себе глибокий слід.

У Саксаганського зовсім зник російський патріотизм, який був у нього в початку війни, але всетаки він не тратив надії, що „Вільгельм скінчить так, як Наполеон", бо нарешті вмішалась у війну Америка, багата грішми та технікою більше, ніж німці.

По скінченні роботи коло кукурузи і коли Вержбицький трохи ознайомився з господарством та служащими, я виїхав у Київ, а Саксаганський поїхав кудись на ґастролі.

В Київі я помітив, що українці трохи підбадьорились, сподіваючись, що на весну в Київ прийдуть німці, і висловлювались за те, що українцям не треба нікуди тікати, бо інакше Київ буде мати вигляд чисто польського города, бо, справді, за війну польський елемент значно побільшав у Київі: сюди попереїздило багато евакуованих російським урядом з Польщі заможніщих поляків та з південно-західного краю — дідичів, бо виїздити на зиму за границю, як багатші з них це разураз робили, тепер не можна було.

Скілька разів за зиму в мене збіралася ТУПівська рада, на якій ухвалено написати, а потім зредактовано відозву до російського й закордонного громадянства; в ній говорилось, що ми, українці, з початку війни заняли невтральне становище і не виступали ні за, ні проти війни, а тепер постановили виступити рішучо проти війни, бо вона тільки знищить наш край, як уже знищила Галичину та частину Волині, і не принесе нічого корисного. В. Леонтович та А. Вязлов висловлюва-

нувся, а понизився культурно, навіть став менше грамотним, як про це свідчить „Румянцевська опись“, з якої видно, що в 17 столітті на Україні було більше шкіл, як при заведенні земства, в 19 столітті. А коли порівняти культурний стан фінсько-литовських народів під російським та німецьким пануванням, то ще яскравіше побачимо, що німців нам не боятися треба, а прагнути. Під пануванням німецьких баронів в остзейськім краю, та під шведським у Фінляндії, латиші, ести та фіни стали найкультурнішими народами в Росії, а тіж самі фінські народи — зиряни, мордва, чуваші, черемиси, не кажучи вже про монголів — кимликів, киргизів, башкирів, під російським пануванням — досі ще стоять на первісному ступні розвитку: вони ще навіть не християни, а дикуни, наче в якійсь Центральній Африці або Австралії.

На це російські патріоти відповідають, завважаючи — як страшенно ести та латиші ненавидять німців, а фіни — шведів.

Так, відповідаємо ми, ненавидять, бо вже дійшли під німецьким пануванням, до національної свідомости, а їхні родичі під російським пануванням ще не доросли до ненависти своїх гнобителів. Латиші, ести, фіни перейняли від своїх гнобителів німців лютеранську релігію, ґотичну абетку і взагалі культуру й виступили на боротьбу з ними їхньою-ж зброєю, а їхні родичі фіно-монголи під російським пануванням не перейняли від росіян релігії, бо самі великороси досі мають тільки формальну релігію, самі обряди, а по суті вони такі самі погани, як і пригноблені ними фіно-монгольські народи. Не перейняли й російської культури, бо та культура, правда, дуже висока, є здобутком і власністю тільки невеликої інтелігентної верстви, а російська маса народня, ще досі на первісному ступні культури що до форм землеволодіння, хліборобської культури, родинного устрою і т. д.; вона ще не доросла до приватної власности на землю, не має ще плуга, в родині у них ще панує поліґамія, так зване „снохачество“ і т. д. Такі славні на ввесь світ російська література, наука, музика, малярство, що імпонують усім, витворилися не самою великоруською інтеліґенцію, а збірною, по припису петербурзько-німецької бюрократії з голштинською династією

дянство не потерпить сепаратного миру і хтось на фронт таки застрелить того кретина!

Мене обурювало оте стремління кадетів воювати до „победнаго конца“, отой гіпноз, яким затуманює їхні голови кадетський папа Мілюков, і вони це очевидно його слова повторяють, бо однаково говорять на різних кінцях Росії, а тимчасом ніяких заходів не роблять для того перевороту.

Справедливо сказав колись Щедрин, порівнюючи революціонера з лібералом: революціонер каже до царя — коли не зробиш того й того, то я тебе вбю, а ліберал каже — коли не зробиш того й того, то **він** тебе вбє, показуючи на революціонера.

Мілюков і в Думі запевняв усіх, що „весь русскій народ жаждет вайни до набеднаго канца“, а тимчасом народ невдозначно висловлюється за мир „во чтобы то ни стало“.

Візник у Москві дорогою казав мені:

— Кто в Расії хочет вайни? — капиталісти, фабриканти, котрі загрібають тепер гроші; ґенерали, тому що їм тепер їдуть чини та нагороди; лікарі, тому що у них тепер величезні заробітки; ґазетчики тому, що тепер кожен купує ґазету, а їм заробіток; синів своїх вони всі поховали в Земських та Городських Союзах, вони там „спасаютса от атечества“, замість того, щоб „спасать атечество“, а вся тягота війни — на простому народі: він і вмірає, він і голодує, та мерзне і на фронті і в запіллі.

Взагалі в низах почувалося незадоволення війною та її наслідками: недостачею харчів та дорожнечою. Найбільше це відчувала і на них реаґувала міська бідніша людність і, не ховаючися, висловлювала це голосно. З інтеліґентних російських кол тільки большевики були проти війни, а решта, навіть соціялісти-меншевики, настроєні були патріотично і вторували октябристам та кадетам про війну „до победнаво канца“. Навіть давні еміґранти, як соціял-демократ Плеханов, анархіст Кропоткін, земдеволець Чайковський та инші, стали „соціял-патріотами“ в той час, коли простий народ, а особливо мобілізовані, що не служили в мирний час у війську, готові були одверто виступити проти війни.